तयावरी सप्तमी । प्रकृतिपरिहार उपक्रमी ।
भजती जे पुरुषोत्तमी । ते बोलिले चाऱ्ही ।। ज्ञा. १०-२८.

योगाची अर्जुनाला ओळख करून दिल्यानंतर आपले समग्र ज्ञान ज्याने होईल, असा ज्ञानविज्ञानाचा विचार या अध्यायात देव सांगत आहेत. प्रपंचाला विज्ञान म्हणतात. तो सत्य समजणे हे अज्ञान. जाणिवेचा जेथे शिरकावच होत नाही ते ज्ञान. विज्ञान निःशेष भाजले जाते, अज्ञान नाहीसे होते व मन, बुद्धि इत्यादिकांना अगोचर असणारे जे स्वरूप तेच शिल्लक राहते, असा विचार सांगितला जाईल. ज्या बोलण्याने सांगणारा व ऐकणारा या दोघांचे कार्य होईल असे बोलणे मी बोलेन, असे भगवान म्हणतात. (१-९) परंतु हा मिथ्या प्रपंचच खरा म्हणून त्याच्या मागे सर्व लोक लागले आहेत. कुठे एखादाच 'खरे काय आहे ?' हे समजून घेण्याची खटपट करतो व त्यातूनहि एखाद्यालाच त्याची यथार्थ ओळख होते. विज्ञानाचा निरास करून ज्ञानाची प्राप्ती होणार असल्यामुळे तुला अगोदर ते विज्ञान सांगतो (१०-१५).

ही दृश्य सृष्टि ज्या माझ्या मायेमुळे उत्पन्न होते, तिला प्रकृति म्हणतात आणि ती अपरा व परा अशी दोन प्रकारची आहे. पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश, मन. बुद्धि व अहंकार अशा आठ भागांनी व्याकृत झालेली ती अपरा प्रकृति व हे आठ भाग ज्या ठिकाणी लीन होऊन राहतात ती परा प्रकृति. परा प्रकृति जेव्हा अष्टधा प्रकृतीच्या परिणामाला पावते तेव्हां अंडज, स्वेदज, जारज व उद्भिज असे निरनिराळ्या आकारांचे परंतु एकाच योग्यतेचे असंख्य प्राणी निर्माण होतात व त्यांच्याकडून पुढे कर्माचे व्यवहार होतात. हीच प्रकृति पुनः साम्यावस्थेला आली म्हणजे हा विश्वाकार सर्व लयाला जातो. हे सर्व जे दिसते ते मृगजळाप्रमाणे फक्त भासमान आहे, त्याला सत्य अधिष्ठान सर्व मीच आहे. सृष्टींतील पदार्थांत विशेषत्वाने भासणारे गुण पाण्यातील रस, चंद्र-सूर्यामध्ये तेज, बलवानातील बळ, प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी असणारा, शास्त्राने नियमन केलेला काम वगैरे सर्व मीच आहे. सत्त्वरजतमादि गुणांनी युक्त असे विश्वाच्या आकाराला आलेले पदार्थ हे जरी सर्व माझ्यापासून झालेले आहेत, तरी त्या पदार्थांत मात्र मी नाही. अग्नीपासून धूर झाला, तरी त्या धुरात कधी अग्नि असतो का ? (१६-५९).

ही त्रिगुणात्मक सृष्टि माझ्यापासून उत्पन्न झाली, पण तिने मलाच झाकून टाकले. डोळ्यातील पाण्याचा पडदा डोळ्यातच उत्पन्न होऊन त्यामुळेच डोळ्यांची दृष्टि मंद व्हावी, असे प्राणिमात्र माझ्यापासून झाले; परंतु मी व माझे या भ्रांतीत गुरफटून जाऊन मलाच विसरले आणि विषयांच्या मागे लागले. (६०-६८) त्रिगुणात्मक व अनेक विकारांनी युक्त अशी ही सृष्टि ज्यामायेमुळे उत्पन्न झाली, तिचे उल्लंघन ब्रह्मादिकांनाहि आजपर्यंत बिकट झाले आहे. आता ही अशी दुर्लंघ्य महत्तत्त्वादि जी माझी माया ती कशी तरून जाता येईल, असे तुला वाटेल तर सांगतो, ऐक. ही माया म्हणजे तरून जाण्यास कठीण अशी मोठी नदीच समज. हिचा उगम ब्रह्मरूपी पर्वताच्या तुटलेल्या कड्यात झाला. ही सृष्टिविस्ताराच्या रूपाने इतकी वाढते की, प्रवृत्ति- निवृत्ति या दोन्ही उंच काठांबाहेर वाहते. गुणरूपी मेघांचा जोरदार वर्षाव झाल्याने ही मोहरूपी महापुराने भरून यमनियमरूपी गावे वाहून नेते. हिच्यात द्वेषरूपी भोवरे, तरुण स्त्रिया, धन वगैरे मोठे मासे आहेत. हिला प्रपंचाची अनेक वळणे आहेत व अहंकाराच्या मोठ्या धारा आहेत. हिच्या लाटा सत्यलोकांच्या बुरुजांवर जाऊन आदळतात. हिचा पूर अजून ओसरला नाही, असा हा मायेचा पूर कोण तरून जाईल ? बुद्धि, वेदाभ्यास, यज्ञ, तप, कर्म वगैरे साधनांनी (केवळ आपल्या सामर्थ्यावर भिस्त ठेवून) जे ही मायारूपी नदी तरून जाण्याचा प्रयत्न करतात, त्यांची त्यात असणाऱ्या विषय, अभिमान, मद वगैरे संकटांनी दमछाट होते. या मायेतून तरून जाण्यास सद्‌गुरुचरणांचा आश्रय करून मला सर्वभावाने शरण

येणे हाच एकमेव उपाय आहे. (६९-१०१). परंतु मला शरण येणारे फारच थोडे, जवळजवळ सर्व लोक अहंकाररूपी भूताने पछाडले गेले आहेत व त्यामुळे निषिध्द कर्माच्या वाटेला लागून जन्ममरणरूपी दुःख भोगीत आहेत व आता त्याचे त्यांना कांही वाटेनासेहि झाले आहे, इतके ते कोडगे झाले आहेत. (१०२-१०७).जे कांही थोडे भक्त म्हणून आहेत, त्यातहि चार प्रकार आहेत. दुःखाचा टोला बसला म्हणजे तन्निवारणार्थ येणारे, कांही जाणून घेण्याकरिता येणारे व तिसरे अर्थप्राप्ति व्हावी म्हणून येणारे, हे सर्व भक्तच आहेत. मलाहि ते आवडतात. परंतु हे कनिष्ठ प्रतीचे. खरा श्रेष्ठ भक्त म्हणून जो मला अत्यंत प्रिय आहे, त्याला माझ्यापासून कांही मिळावे अशी यत्किंचितहि अपेक्षा नसते. फार काय. तो माझ्या योग्यतेला आलेला असतो व तसा असताहि तो माझी सेवा करतो. (१०८-१२६). (ज्ञानी भक्ताचा साधनमार्ग सांगतात.) शेकडो जन्म वैराग्याची कास धरून व संतसंगतीत राहून तो निष्काम कर्म करीत राहतो. शेवटी त्याला गुरुकृपा होऊन अखिल विश्वात श्रीवासुदेवच भरून राहिला आहे असा दुर्मिळ अपरोक्ष अनुभव त्याला येतो. (१२७-१३७) असा महात्मा दुर्लभच आहे. जगताकडे पाहिले तर नाशिवंत विषयांच्या ठिकाणी आवड असणारेच दिसतात. मग ते विषय प्राप्त व्हावेत म्हणून ज्या देवतांपासून त्यांची प्राप्ती होईल त्या देवतांचे आराधन करण्यात ते गर्क होतात; पण त्या बिचाऱ्यांना हे कळत नाही की, त्या देवतांत तरी मीच आहे व त्यांची इच्छा खरोखरी माझ्यामुळेच पुरी होत असते. (१३८-१४०). यात वाईट एवढेच आहे की, या दुसऱ्या देवतांच्या भक्तीमुळे प्राप्त होणारे भोग नाशिवंत असतात. वास्तविक शाश्वत जो मी त्याची त्यांनी प्राप्ती करून घ्यावयाची, पण त्यालाच ते अंतरतात. जवळचा समुद्र सोडून तळहातातील पाण्यात पोहण्यासारखे हे मूर्खपणाचे आहे. (१४१-१४७). वास्तविक ज्यामध्ये मी नाही असा पदार्थच नाही (सदा सर्व ठिकाणी अनुस्यूत असतांना हे लोक देवाला कां विसरले याची कारणमीमांसा सांगतात.) (१४८-१६५). मी देह आहे असा अभिमान घेतल्यावर इच्छा उत्पन्न होते, ती वाढल्यावर तिचे कामात रूपांतर होऊन पुढे क्रोध, द्वंद्व यांची उत्पत्ति होते. यामुळे माझ्याकडे येण्याचा खरा रस्ता बाजूला राहतो व निषिध्द मार्गाला लागल्यामुळे जन्ममरणरूपी दुःखाचे तडाखे खात बसावे लागते. (१६६-१७२).

अगदी थोडे पुण्यवान लोक यातून सुटतात.ते आपल्या बुद्धीला भ्रम पडू देत नाहीत व सरळ मार्गानेच जाऊन परब्रह्मरूपी मुक्कामाला प्राप्त होऊन कृतकृत्य होतात. ते मद्रूप झाले असल्यामुळे त्यांना शरीर सोडण्याचा प्रसंग जेव्हां येतो, तेव्हां इतर जीवांना होणारे अंतकाळीचे कष्ट त्यांना बिलकुल होत नाहीत. (१७३-१८४).

ज्ञानदेव म्हणतात की, ब्रह्मरसाने भरलेले, परमानंदाने परिपूर्ण असे देवाचे बोलणे ऐकूनच अर्जुन मुग्ध झाला; त्याला स्वर्गसुख फिके वाटू लागले. जे आपण अर्धवट ऐकले ते पुरे ऐकल्याशिवाय त्याच्याने राहवेना. अशी त्या शब्दांत माधुरी होती, म्हणून देवाने ज्या गोष्टी शेवटी शेवटी सांगितल्या पण त्या अर्जुनास पुऱ्या समजल्या नाहीत, म्हणून त्याबाबत त्याने सात प्रश्न केले. तो आठव्या अध्यायाचा आरंभ. हे प्रश्न करीत असतांना अर्जुन देवाला किती नम्रपणाने व चतुराईने प्रश्न करील, त्याकडे प्रश्न करण्याचा आदर्श म्हणून ज्ञानदेवांनी श्रोत्यांचे लक्ष वेधले आहे. 'माझ्या बोलण्यातील नुसत्या अक्षरांच्या सौंदर्याने नेत्रादि इंद्रिये तर समाधानाला पावतीलच; परंतु ज्या ठिकाणी शब्दहि नाहीसा होतो अशा ब्रह्माच्या सिद्धान्ताकडे नेण्याचे सामर्थ्यहि ह्या शब्दांत आहे. ज्यांना बुद्धीच्या सामर्थ्यावर खोलवर जाता येईल, त्यांनी त्याची प्राप्त करून घ्यावी,' असे आत्मविश्वासाचे परंतु विनम्रपणाचे उद्गार काढून ज्ञानदेवांनी या अध्यायाची समाप्ति केली आहे. (१८५-२१०)

 अध्याय सातवा : विज्ञानयोग

श्रीभगवानुवाच :

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः । असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

आइकां मग तो अनंतु । पार्थातें असे म्हणतु । पैं गा तूं योगयुक्तु । जालासि आतां ॥ १ ॥ मज समग्रातें जाणसी ऐसें । आपुलिया तळहातींचें रत्न जैसें । तुज ज्ञान सांगेन तैसें । विज्ञानेंसीं ॥ २ ॥ एथ विज्ञानें काय करावें । ऐसें घेसी जरी मनोभावें । तरी पैं आधीं जाणावें । तेंचि लागे ॥ ३ ॥ मग ज्ञानाचिये वेळे । झांकती जाणिवेचे डोळे । जैसी तीरीं नाव न ढळे । टेकलीसांती ॥ ४ ॥ तैसी जाणीव जेथ न रिघे । विचार मागुतां पाउलीं निघे । तर्कु आयणी नेघे । आंगीं जयाचां ॥ ५ ॥ अर्जुना तया नांव ज्ञान । येर प्रपंचु हें विज्ञान । तेथ सत्यबुद्धि तें अज्ञान । हेंही जाण ॥ ६ ॥ आतां अज्ञान अवघें हरपे । विज्ञान निःशेष करपे । आणि ज्ञान तें स्वरूपें । होऊनि जाइजे ॥ ७ ॥ ऐसें वर्म जें गूढ । तें कीजेल वाक्यारूढ । जेणें थोडेन पुरे कोड । बहुत मनींचें ॥ ८ ॥ जेणें सांगतयाचें बोलणें खुंटे । ऐकतयाचें व्यसन तुटे । हें जाणणें सानें मोठें । उरों नेदी ॥ ९ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

पैं गा मनुष्यांचिया सहस्रशां- । माजि विपाइलेयाची येथ धिंवसा । तैसेयां धिंवसेकरां बहुवसां । माजि विरळा जाणे ॥ १० ॥ जैसा भरलेया त्रिभुवना । आंतु एकएकु चांगु अर्जुना । निवडूनि कीजे सेना । लक्षवरी ॥ ११ ॥ कीं तयाही पाठीं । जे वेळीं लोह मांसातें घांटी । ते वेळीं विजयश्रियेचां पाटीं । एकुचि बैसे ॥ १२ ॥ तैसे आस्थेचां महापुरीं । रिघताती कोटिवरी । परी प्राप्तीचां पैलतीरीं । विपाइला निगे ॥ १३ ॥ म्हणऊनि सामान्य गा नोहे । हें सांगतां वडिल गोठी गा आहे । परी तें बोलों येईल पाहें । आतां प्रस्तुत ऐकें ॥ १४ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

तरी अवधारीं गा धनंजया । हे महदादिक माझी माया । जैसी प्रतिबिंबे छाया । निजांगाची ॥ १५ ॥ आणि इयेतें प्रकृति म्हणिजे । जे अष्टधा भिन्न जाणिजे । लोकत्रय निपजे । इयेस्तव ॥ १६ ॥ हे अष्टधा भिन्न कैसी । ऐसा ध्वनि धरिसी जरी मानसीं । तरी तेचि गा आतां परियेसीं ।

 अध्याय सातवा : विज्ञानयोग

श्रीकृष्ण म्हणाले, हे पार्था, ज्या तुझे मन माझ्या ठिकाणी आसक्त झाले आहे व माझा आश्रय करून जो योग तू आचरण करणार आहेस, तो तू कोणत्या प्रकाराने मला पूर्णत्वाने आणि शंका न राहता जाणशील, तो प्रकार ऐक. १. प्रपंचज्ञानासह हे (मद्विषयक) ज्ञान मी तुला पूर्णत्वाने सांगतो, हे ज्ञान झाल्यावर या लोकी पुनः दुसरे जाणण्याला योग्य असे (ज्ञान) शिल्लक राहत नाही. २.

ऐका, मग ते श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले, अरे, तू आता योगाच्या ज्ञानाने युक्त झाला आहेस. १. आपल्या तळहातात घेतलेल्या रत्नाप्रमाणे मला संपूर्णाला तू जाणशील, असे प्रपंच ज्ञानासह तुला स्वरूपज्ञान सांगतो. २. येथे विज्ञानाशी काय करावयाचे आहे, अशी जर तुझी मनापासून समजूत असेल, तर तेच अगोदर समजणे जरूर आहे. ३. कारण की स्वरूप-ज्ञानाच्या वेळी बुद्धीचे डोळे झाकतात. ज्याप्रमाणे नाव नदीच्या तीराला लागली असता पुढे सरकत नाही. ४. त्याप्रमाणे जेथे बुद्धीचा प्रवेश होत नाही व विचार उलटून मागे फिरतो आणि ज्याच्यासंबंधाने तर्काचे चातुर्य चालत नाही, ५. अर्जुना, त्याचे नाव ज्ञान होय. त्याहून दुसरा जो प्रपंच, ते विज्ञान आहे आणि प्रपचाच्या ठिकाणी खरेपणाची जी बुद्धि तिला अज्ञान म्हणतात हेहि तू समज. ६. आता अज्ञान संपूर्ण नाहीसे होईल व प्रपंच पूर्णपणे बाधित होईल आणि ज्ञान आपण स्वतःच होऊन जाऊ; ७. असे जे गूढ वर्म आहे ते शब्दांत आणले जाईल व त्याच्या थोड्या प्रतिपादनानेच मनाचे पूर्ण समाधान होईल. ८. ज्यामुळे व्याख्यात्याचे प्रतिपादन थांबते व ऐकणाराचा ऐकण्याचा छंद नाहीसा होतो. हे ज्ञान लहानमोठा (असा भेद) राहू देत नाही. ९

सहस्रावधि मनुष्यांमध्ये एखादा (ज्ञानाच्या) सिद्धीसाठी यत्न करतो. (त्या) यत्न करणाऱ्या सिद्ध मनुष्यांमध्ये एखादा मला खऱ्या प्रकारे जाणतो. ३.

अरे अर्जुना, हजारो मनुष्यांत एखाद्यासच याविषयी इच्छा असते व अशा अनेक इच्छा करणाऱ्यामध्ये स्वरूपज्ञानास एखादाच जाणतो. १०. ज्याप्रमाणे संपूर्ण त्रैलोक्यात, अर्जुना, एक एक चांगला सैनिक निवडून लक्षावधि सैन्य तयार करावे. ११. असे सैन्य निवडल्यानंतर ज्या वेळी लोखंडाच्या शस्त्रांचे अंगावर घाव होतात, त्या वेळी विजयलक्ष्मीच्या सिंहासनावर एखादाच बसतो; १२. त्याप्रमाणे स्वरूपज्ञानाच्या इच्छारूपी पुरात कोट्यवधी लोक प्रवेश करतात, पण स्वरूप ज्ञानाच्या प्राप्तीच्या पलीकडच्या काठाला (त्यातून) एखादाच निघतो. १३. म्हणून हे (ज्ञानाचे कथन) सामान्य नाही. सांगावयास गेले असता ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. परंतु ती ज्ञानाची गोष्ट पुढे सांगता येईल. प्रस्तुत तुला (विज्ञानाची गोष्ट) सांगतो ती ऐक. १४.

ही माझी प्रकृति पृथ्वी, उदक, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि आणि अहंकार अशा आठ प्रकारांनी विभागलेली आहे. ४.

अर्जुना, तर ऐक. हे महत्तत्त्वादिक ही माया माझी आहे. ज्याप्रमाणे आपल्या अंगाची पडछाया पडते (त्याप्रमाणे ती माझी छाया आहे). १५. आणि हिला प्रकृति असे म्हणतात. ही आठ प्रकारांनी वेगवेगळी आहे असे समज; हिच्यामुळे त्रैलोक्य उत्पन्न होते. १६. ही आठ प्रकारांनी वेगळी कशी असा विचार जर तुझ्या मनात असेल तर त्याचे विवेचन तू आता

विवंचना ॥ १७ ॥ आप तेज गगन । मही मारुत मन । बुद्धि अहंकार हे भिन्न । आठै भाग ॥ १८ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

आणि या आठांची जे साम्यावस्था । ते माझी परम प्रकृति पार्था । तिये नाम व्यवस्था । जीवु ऐसी ॥ १९ ॥ जे जडातें जीववी । चेतनेतें चेतवी । मनाकरवीं मानवी । शोक मोहो ॥ २० ॥ पैं बुद्धीचां अंगीं जाणणें । तें जियेचिये जवळिकेचें करणें । जिया अहंकाराचेनि विंदाणें । जगचि धरिजे ॥ २१ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

ते सूक्ष्म प्रकृति कोडें । जैं स्थूळाचिया आंगा घडे । तैं भूतसृष्टीची पडे । टांकसाळ ॥ २२ ॥ चतुर्विधु ठसा । उमटों लागे आपैसा । मोला तरी सरिसा । परी थरचि आनान ॥ २३ ॥ होती चौऱ्यांशीं लक्ष थरा । येरा मिती नेणिजे भांडारा । भरे आदिशून्यांचा गाभारा । नाणेयांसी ॥ २४ ॥ ऐसे एकतुके पांचभौतिक । पडती बहुवस टांक । मग तिये समृद्धीचे लेख । प्रकृतीचि धरी ॥ २५ ॥ जे आंखूनि नाणें विस्तारी । पाठी तयांची आटणी करी । माजी कर्माकर्माचिया व्यवहारीं । प्रवर्तु दावी ॥ २६ ॥ हें रूपक परी असो । सांगों उघड जैसें परियेसों । तरी नामरूपाचा अतिसो । प्रकृतीच कीजे ॥ २७ ॥ आणि प्रकृति तंव माझां ठायीं । बिंबे येथ आन नाहीं । म्हणोनि आदि मध्य अवसान पाहीं । जगासि मी ॥ २८ ॥

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

हें रोहिणीचें जळ । तयाचें पाहातां येईजे मूळ । तैं रश्मि नव्हती केवळ । होय तो भानु ॥ २९ ॥ तयाचिपरी किरीटी । इया प्रकृती जालिये सृष्टी । जैं उपसंहरूनि कीजेल ठी । तैं मीचि आहें ॥ ३० ॥ ऐसें होय दिसे न दिसे । हें मजचि माजिवडे असे । मियां विश्व धरिजे जैसे । सूत्रें मणि ॥ ३१ ॥ सुवर्णाचे मणी केले । ते सोनियाचे सुतीं वोविले । तैसें म्यां जग धरिलें । सबाह्याभ्यंतरीं ॥ ३२ ॥

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः । प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ । जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

ऐक. १७. पाणी, अग्नि, आकाश, पृथ्वी, वारा, मन, बुद्धि आणि अहंकार हे ते आठ वेगळे वेगळे भाग आहेत. १८.

हे अर्जुना, ही (माझी) प्रकृति अपरा होय. जिने हे सर्व जग धारण केले आहे, अशी माझी हिच्याहून दुसरी जीवभूता परा प्रकृति आहे असे समज. ५.

आणि हे आठ भाग ज्या ठिकाणी लीन होऊन असतात तीच माझी श्रेष्ठ प्रकृति असून तिला जीव असे नांव आहे. १९. ती जडाला सजीव करते, जीवाला (आभासाला) सज्ञान करते व मनाकडून शोक, मोह मानावयास लावते. २०. बुद्धिमध्ये जी जाणण्याची शक्ति आहे ती हिच्या सान्निध्यामुळे आहे व तिने अहंकाराच्या कौशल्याने जगत् धरले आहे. २१.

सर्व प्राणिमात्र या दोन प्रकृतींपासून निर्माण झाले आहेत असे जाण. त्याप्रमाणे सर्व जगाचा आदि व अंत मी आहे (असे समज.) ६.

ती सूक्ष्म प्रकृति (जीवरूपी प्रकृति) कौतुकाने स्थूल प्रकृतीच्या (अष्टधा प्रकृतीच्या) परिणामास जेव्हां पावते, तेव्हां प्राणिवर्गरूपी नाणी पाडण्याची टांकसाळ सुरू होते. २२. चार प्रकाराच्या आकृति (अंडज, स्वेदज, जारज, उद्भिज) त्या टांकसाळीतून आपोआप व्यक्तत्वाला येऊ लागतात. त्या चार आकृति सारख्याच किमतीच्या असतात. परंतु (त्यांचे) आकार मात्र वेगवेगळे असतात. २३. चौऱ्यांशी लक्ष योनींचे आकार तयार होतात, इतर आणखी नाण्यांचे आकार त्या टांकसाळीच्या भांडारात जे तयार होतात, त्यांची गणति नाही. त्या सर्व प्राणीरूप नाण्यांनी मायेचा गाभारा भरून जातो. २४. याप्रमाणे पंचमहाभूतांची एकाच योग्यतेची अनेक नाणी तयार होतात. मग त्यांच्या भरण्याची गणति प्रकृतीच ठेवते. २५. ती प्राणीरूप नाण्यांच्या आकृतीची योजना करून त्यांचा प्रसार करते व मग त्या आकृतीची आटणी करते व दरम्यान (स्थितिकाळी) प्राण्यांकडून कर्माकर्मांचा व्यवहार करून दाखविते. २६. हे रूपक असो, परंतु तुला कळेल असे स्पष्ट सांगतो. तर नाम-रूपांचा विस्तार प्रकृतीच करते. २७. आणि प्रकृति तर माझ्या ठिकाणी भासते यात अन्यथा नाही, म्हणून जगाचा आदि, मध्य व शेवट मीच आहे असे समज. २८.

हे धनंजया, माझ्याहून वेगळे असे दुसरे कांही नाही. (सोन्याच्या) दोऱ्यामध्ये ज्याप्रमाणे (सोन्याच्या) मण्यांचा समुदाय (गुंफावा) त्याप्रमाणे हे सर्व (जग) माझ्यामध्ये गुंफलेले आहे. ७.

या मृगजळाचे मूळ पाहू गेले असता, ते सूर्यकिरणे नसून केवळ तो सूर्यच आहे. २९. त्याचप्रमाणे अर्जुना, ज्या वेळी या (स्थूलाच्या परिणामाला पावलेल्या परा) प्रकृतीपासून झालेल्या सृष्टीचा उपसंहार होऊन शेवट मुक्काम होतो, त्या वेळी पाहिले असता मीच आहे. ३०. याप्रमाणे जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हे माझ्यामध्येच आहेत. ज्याप्रमाणे दोरा मण्याला धारण करतो त्याप्रमाणे मी जगाला धारण करतो. ३१. सोन्याचे मणी करून ते सोन्याच्या सुतात ओवावेत त्याप्रमाणे आतबोहर जग मीच धरले आहे. ३२.

हे कौन्तेया, उदकातील रस मी आहे, चंद्रसूर्यांमधील प्रभा मी आहे, सर्व वेदांमधील ॐकार, आकाशातील शब्द, पुरुषांमधील पौरुष मी आहे. ८. पृथ्वीतील शुद्ध गंध आणि अग्नी-मधील तेज मी आहे. प्राणिमात्रांचे जीवन आणि तपस्व्याचे तप मी आहे. ९.

म्हणोनि उदकीं रसु । कां पवनीं जो स्पर्शु । शशिसूर्यीं जो प्रकाशु । तो मीचि जाण ।। ३३ ।। तैसाचि नैसर्गिकु शुद्धु । मी पृथ्वीचां ठायीं गंधु । गगनीं मी शब्दु । वेदीं प्रणवु ।। ३४ ।। नराचां ठायीं नरत्व । जें अहंभाविये सत्त्व । तें पौरुष मी हें तत्त्व । बोलिजत असे ।। ३५ ।। अग्नि ऐसें आहाच । तेजा नामाचें आहे कवच । तें परौतें केलिया साच । निजतेज तें मी ।। ३६ ।। आणि नानाविध योनीं । जन्मोनि भूतें त्रिभुवनीं । वर्तते आहाति जीवनीं । आपुलालां ।। ३७ ।। एकें पवनेंचि पिती । एकें तृणास्तव जिती । एकें अन्नाधारें राहती । जळें एकें ।। ३८ ।। ऐसें भूताप्रति आनान । जें प्रकृतिवशें दिसे जीवन । तें आघवाठायीं अभिन्न । मीचि एक ।। ३९ ।।

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् । बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।। १० ।।
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् । धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ।। ११ ।।

पैं आदिचेनि अवसरें । विरूढे गगनाचेनि अंकुरें । जें अंतीं गिळी अक्षरें । प्रणवपटींचीं ।। ४० ।। जंव हा विश्वाकार असे । तंव जें विश्वाचिसारखें दिसे । मग महाप्रळयदशे । कैसेंही नव्हे ।। ४१ ।। ऐसें अनादि जें सहज । तें मी गा विश्वबीज । हें हातातळीं तुज । देइजत असे ।। ४२ ।। मग उघड करूनि पांडवा । जैं हें आणिसील सांख्याचिया गांवा । तैं ययाचा उपेगु बरवा । देखशील ।। ४३ ।। परी हे अप्रासंगिक आलाप । आतां असतु न बोलों संक्षेप । जाण तपियांचां ठायीं तप । तें स्वरूप माझें ।। ४४ ।। बळियांमाजीं बळ । तें मी जाणें अढळ । बुद्धिमंतीं केवळ । बुद्धि ते मी ।। ४५ ।। भूतांचां ठायीं कामु । तो मी म्हणे आत्मारामु । जेणें अर्थास्तव धर्मु । थोरु होय ।। ४६ ।। एऱ्हवीं विकाराचेनि पैसें । करी कीर इंद्रियांचेयाचि ऐसें । परी धर्मासि वेखासें । जावों नेदी ।। ४७ ।। जें अप्रवृत्तीचा अव्हांटा । सांडूनि विधीचिया निघे वाटा । तेवींचि नियमाचा दिवटा । सवें चाले ।। ४८ ।। कामु ऐशिया वोजा प्रवर्ते । म्हणोनि धर्मासि होय पुरतें । मोक्षतीर्थीचें मुक्तें । संसारु भोगी ।। ४९ ।। जो श्रुतिगौरवाचां मांडवीं । काम सृष्टीचा वेलु वाढवी । जंव कर्मफळेंसीं पालवी । अपवर्गीं टेके ।। ५० ।। ऐसा नियतु कां कंदर्पु । जो भूतां यां बीजरूपु । तो मी म्हणे बापु । योगियांचा ।। ५१ ।। हें एकैक किती सांगावें । आतां वस्तुजातचि आघवें । मजपासूनि जाणावें । विकरलें असे ।। ५२ ।।

म्हणून पाण्यामध्ये रस किंवा वाऱ्यामध्ये स्पर्श अथवा चंद्रसूर्यांमध्ये जे तेज आहे, ते मीच आहे, असे समज. ३३. त्याचप्रमाणे पृथ्वीच्या ठिकाणी स्वभावतःच असणारा शुद्ध वास मीच आहे, आकाशाच्या ठिकाणी असणारा शब्द मी आहे व वेदांमधील ॐकार मी आहे. ३४. मनुष्याच्या ठिकाणी अहंपणाचे सारभूत जे पुरुषत्व आहे, तो पराक्रम मी आहे, हे तत्त्व मी तुला सांगतो. ३५. तेजाला अग्नि अशा नांवाचे जे वरवर दिसणारे कवच आहे, ते दूर केल्यावर जे स्वयंसिद्ध तेज असते ते मी आहे. ३६. आणि त्रैलोक्यामध्ये नानाप्रकारच्या योनींत प्राणी उत्पन्न होऊन आपआपला आहार सेवन करून राहतात. ३७. कित्येक वाराच पितात, कित्येक गवतावर जगतात, कित्येक अन्नावर राहतात आणि कित्येक पाण्याने जगतात. ३८. याप्रमाणे प्राण्यांना ज्याच्या त्याच्या प्रकृतीला अनुसरून असा जो आहार दिसतो, त्या सर्व निरनिराळ्या आहारांच्या ठिकाणी मीच एक अभिन्नत्वाने आहे. ३९.

हे पार्था, सर्व प्राण्यांचे शाश्वत असे आदिकारण (ते) मी आहे असे जाण. बुद्धिमंतांची बुद्धि मी आहे (व) तेजस्व्यांचे तेज मी आहे. १०. काम आणि राग या (दोहोंनी) विरहित असे बलवानांचे बल मी आहे. हे भरतश्रेष्ठा, भूतांच्या ठिकाणी धर्माला अनुसरून असलेला जो काम, तो मी आहे. ११.

जे (आत्मतत्त्व) सृष्टीच्या उत्पत्तिकाली आकाशाच्या अंकुराने वाढते व जे सृष्टीच्या लयाच्या काळी ॐकाररूपी पटावरील अक्षराचा ग्रास करते, ४०. जोपर्यंत हा विश्वाकार असतो, तोपर्यंत जे विश्वासारखे दिसते, मग महाप्रलयकाळी जे कोणत्याच आकाराचे नसते, ४१. असे जे स्वभावतः अनादि विश्वाचे बीज ते मी आहे, हे मी तुला तळहातात देतो. (स्पष्ट सांगतो.) ४२. नंतर हे चांगले नीट समजून घेऊन जेव्हां तू हे विचाराच्या गावाकडे आणशील (म्हणजे याचा विचार करशील) तेव्हां याचा उपयोग तुला चांगला दिसून येईल. ४३. परंतु हे विषयाला सोडून बोलणे राहू दे. ते मी आता बोलत नाही. (आता माझ्या विभूतींसंबंधाने) थोडक्यात सांगतो. तपस्वी लोकांच्या ठिकाणी तप ही माझी विभूति आहे असे समज. ४४. बलवान लोकांमध्ये जे अढळ बल आहे, ती माझीच विभूति आहे व बुद्धिवानांच्या ठिकाणी जी बुद्धि म्हणून आहे, ती माझीच विभूति आहे. ४५. ज्या कामाच्या निमित्ताने धर्माचा उत्कर्ष होतो असा प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी असणारा जो काम, तो मी आहे असे आत्माराम (श्रीकृष्ण) म्हणाले. ४६. एऱ्हवी विकारांच्या फैलावाने इंद्रियांसच अनुकूल अशी कर्मे (तो काम) खरोखर करतो, परंतु ती कर्मे धर्मास विरुद्ध जाऊ देत नाही. ४७. कारण की, (जो काम) शास्त्रनिषिद्ध कर्माची आडवाट सोडून शास्त्रविहित कर्माच्या राजमार्गाने निघतो व त्याचप्रमाणे विधीच्या मार्गाने तो जात असताना त्याच्याबरोबर नियमरूपी मशालजी चालतो. ४८. अशारीतीने काम चालतो म्हणून धर्माची पूर्णता होते. मग तो काम संसार भोगतो म्हणजे मोक्ष-तीर्थातील जणु काय मोतीच भोगतो. ४९. जो काम वेदाच्या मोठेपणाच्या मांडवावर (कर्म) सृष्टीरूप वेल, कर्मफलासह त्याची पाने मोक्षाला जाऊन भिडेपर्यंत वाढवितो. (म्हणजे जो वेदांनी गौरव केलेल्या कर्माचे आचरण मोक्षप्राप्ती होईपर्यंत करवितो.) ५०. असा नियमन केलेला व प्राणि-मात्रांच्या उत्पत्तीस कारण असणारा जो काम तो मी आहे, असे योग्यांचा श्रेष्ठ पुरुष श्रीकृष्ण म्हणाला. ५१. हे वेगळे वेगळे किती सांगावे ? आता जेवढे म्हणून पदार्थ आहेत, तेवढे सर्व माझ्यापासूनच आकाराला आलेले आहेत असे समज. ५२.

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

जे सात्त्विक हन भाव । कां रजतमादि सर्व । ते ममरूपसंभव । वोळख तूं ॥ ५३ ॥ हे जाले तरी माझां ठायीं । परी ययामाजीं मी नाहीं । जैसीं स्वप्नींचां डोहीं । जागृति न बुडे ॥ ५४ ॥ नातरी रसाचीचि सुघट । जैशी बीजकणिका तरी घनवट । परी तियेस्तव होय काष्ठ । अंकुरद्वारें ॥ ५५ ॥ मग तया काष्ठाचां ठायीं । सांग पां बीजपण असे काई । तैसा मी विकारीं नाहीं । जरी विकारला दिसें ॥ ५६ ॥ पैं गगनीं उपजे आभाळ । परी तेथ गगन नाहीं केवळ । अथवा आभाळीं होय सलिल । तेथ अभ्र नाहीं ॥ ५७ ॥ मग तया उदकाचेनि आवेशें । प्रगटलें तेज जें लखलखीत दिसे । तिये विजूमाजीं असे । सलिल कायी ॥ ५८ ॥ सांगें अग्नीस्तव धूम होये । तिये धूमीं काय अग्नी आहे । तैसा विकारु हा मी नोहें । जरी विकारला असे ॥ ५९ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

परी उदकीं झाली बाबुळी । ते उदकातें जैसी झांकोळी । कां वायांचि आभाळीं । आकाश लोपे ॥ ६० ॥ हां गा स्वप्न हें लटिकें म्हणों ये । परि निद्रावशें बाणलें होये । तंव आठवु काय देत आहे । आपणपेयां ॥ ६१ ॥ हें असो डोळ्यांचें । डोळांचि पडळ रचे । तेणें देखणेंपण डोळ्यांचें । न गिळिजे कायि ॥ ६२ ॥ तैसी हे माझीच बिंबली । त्रिगुणात्मक साउली । कीं मजचि आड वोडवली । जवनिका जैसी ॥ ६३ ॥ म्हणऊनि भूतें मातें नेणती । माझींच परी मी नव्हती । जैसी जळींचीं जळीं न विरती । मुक्ताफळें ॥ ६४ ॥ पैं पृथ्वीयेचा घटु कीजे । सवेंचि पृथ्वीसि मिळे जरी मेळविजे । एऱ्हवीं तोचि अग्निसंगें सिजे । तरी वेगळा होय ॥ ६५ ॥ तैसें भूतजात सर्व । हे माझेचि कीर अवयव । परि मायायोगें जीव- । दशे आले ॥ ६६ ॥ म्हणोनि माझेचि मी नव्हती । माझेचि मज नोळखती । अहंममताभ्रांती । विषयांध झाले ॥ ६७ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

आतां महदादि हे माझी माया । उतरोनियां धनंजया । मी होइजे हें आया । कैसेनि ये ॥ ६८ ॥ जिये ब्रह्माचळाचां आधाडां । पहिलिया संकल्पजळाचा उभडा । सवेंचि महाभूतांचा बुडबुडा । साना आला ॥ ६९ ॥ जे सृष्टिविस्ताराचेनि वोघें । चढत काळकलनेचेनि वेगें । प्रवृत्तिनिवृत्तीचीं तुंगें । तटें सांडी ॥ ७० ॥ जे गुणघनाचेनि वृष्टिभरें । भरली मोहाचेनि

आणि सात्त्विक, राजस आणि तामस म्हणून जे पदार्थ आहेत ते सर्व माझ्यापासून उत्पन्न झालेले आहेत, असे जाण. ते माझ्यामध्ये आहेत, पण मी त्यांच्यामध्ये नाही. १२.

जे सात्त्विक, राजस किंवा तामस पदार्थ (आहेत) ते सर्व माझ्या स्वरूपापासून उत्पन्न झाले आहेत असे समज. ५३. हे पदार्थ माझ्या ठिकाणी उत्पन्न झाले, परंतु या पदार्थांत मात्र मी नाही. ज्याप्रमाणे (जागृतीपासून स्वप्न उत्पन्न झाले असले तरी) स्वप्नातील डोहात जागृति बुडत नाही. (म्हणजे स्वप्नात जागृति नसते.) ५४. अथवा ज्याप्रमाणे भरीव बी गोठलेला रसच असतो, पण त्यापासूनच अंकुर उत्पन्न होऊन त्याचेच लाकूड बनते. ५५. मग त्या लाकडाच्या ठिकाणी बीपणा कांही आहे का ? सांग. त्याप्रमाणे मी जरी विकारलेला दिसलो, तरी मी त्या विकारांत नाही. ५६. आकाशामध्ये ढग उत्पन्न होतात, परंतु ढगांत केवळ आकाश नसते; किंवा ढगात पाणी असते, परंतु पाण्यात ढग नसतात. ५७. मग त्या पाण्याच्या जोराने उत्पन्न झालेले जे लखलखीत तेज दिसते, त्या विजेमध्ये पाणी आहे काय ? ५८. सांग, अग्निपासून धूर तयार होतो, त्या धुरात अग्नि आहे काय ? त्याप्रमाणे विकार जरी माझ्यापासून झाले, तरी मी विकारी होत नाही. ५९.

या तीन (सत्त्व, रज व तम) गुणमय भावांनी (त्रिगुणात्मक मायेने) मोह पाडलेले हे सर्व जग, या गुणांहून वेगळ्या व विकाररहित अशा मला जाणत नाही. १३.

परंतु पाण्यात उत्पन्न झालेले गोंडाळ (शेवाळ) ज्याप्रमाणे पाण्याला झाकून टाकते किंवा ढगांच्या योगाने आकाश खोटेच झाकल्यासारखे होते. ६०. अरे अर्जुना, स्वप्न हे खोटे आहे असे म्हटले तरी आपण निद्रेच्या आधीन झाल्यामुळे ते जेव्हां आपल्या अनुभवाला येते, त्या वेळी ते आपली आपल्याला आठवण होऊ देते का ? ६१. हे वरील दृष्टान्त राहू दे. डोळ्यांचे पाणी डोळ्यात गोठून त्याचा पडदा डोळ्यावर येतो. तो पडदा डोळ्यांची दृष्टि नाहीशी करीत नाही का ? ६२. त्याप्रमाणे त्रिगुणात्मक माया (ही) माझीच पडलेली छाया आहे. ती जणू काय पडद्याप्रमाणे माझ्या आड आली आहे (मला तिने झाकले आहे.) ६३. म्हणून प्राणी मला जाणत नाहीत. ते माझेच आहेत, पण मद्रूप होत नाहीत. ज्याप्रमाणे मोत्ये ही पाण्याचीच होतात, पण पाण्यात विरघळत नाहीत. ६४. (जसे) मातीचे मडके करावे व ते केल्याबरोबर (कच्च्या स्थितीत) मातीशी मिळवले तर मातीत मिळून जाते, पण ते मडके भाजले असता, ते मातीशी न मिळता खापर रूपाने वेगळे राहाते; ६५. त्याचप्रमाणे सर्व प्राणिमात्र हे खरोखर माझेच अवयव आहेत; पण मायेच्या योगाने ते जीवदशेस आले. ६६. म्हणून ते प्राणी माझेच असून मी नाहीत, माझेच असून मला ते ओळखीत नाहीत. कारण मी आणि माझेपण या भ्रांतीने ते विषयांध झाले आहेत. ६७.

कारण की, ही माझी त्रिगुणात्मिका दैवी माया तरून जाण्यास दुस्तर आहे. जे मलाच शरण येतात ते ही माया तरून जातात. १४.

आता अर्जुना, महत् तत्त्वादि जी माझी माया ती पार उतरून मद्रूप होणे, हे साध्य कसे होईल ? ६८. जी मायानदी ब्रह्मरूपी पर्वताच्या तुटलेल्या कड्यातून मूळ संकल्परूपी उसळीने निघाल्याबरोबर तिच्यात पंचमहाभूतांचा लहान बुडबुडा उत्पन्न झाला; ६९. जी सृष्टीच्या विस्ताररूपी ओघाने, कालाच्या ग्रास करण्याच्या शक्तिरूपाच्या वेगाने वाढून, प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोन्ही उंच कांठाबाहेर वाहाते; ७०. जी गुणरूपी मेघांचा जोरदार वर्षाव झाल्याने, मोहरूपी

महापूरें । घेऊनि जात नगरें । यमनियमांचीं ॥ ७१ ॥ जे द्वेषाचां आवर्ती दाटत । मत्सराचे वळसे पडत । माजी प्रमदादि तळपत । महामीन ॥ ७२ ॥ जेथ प्रपंचाचीं वळणें । कर्माकर्मांचीं वोभाणें । वरी तरताती वोसाणें । सुखदुःखांचीं ॥ ७३ ॥ रतीचिया बेटा । आदळती कामाचिया लाटा । जेथ जीवफेन संघाटा । सैंघ दिसे ॥ ७४ ॥ अहंकाराचिया चळिया । वरि मदत्रयाचिया उकळिया । जेथ विषयोर्मीचिया आकळिया । उल्लाळे घेती ॥ ७५ ॥ उदोअस्ताचे लोंढे । पाडीत जन्ममृत्यूचे चोंढे । जेथ पांचभौतिक बुडबुडे । होती जाती ॥ ७६ ॥ संमोह विभ्रम मासे । गिळित धैर्याचीं आविसें । तेथ देव्हडे भोंवत वळसे । अज्ञानाचे ॥ ७७ ॥ भ्रांतीचेनि खडुळें । रेवले आस्थेचे अवगाळे । रजोगुणाचेनि खळाळें । स्वर्गु गाजे ॥ ७८ ॥ तमाचे धारसे वाड । सत्त्वाचें स्थिरपण जाड । किंबहुना हे दुवाड । मायानदी ॥ ७९ ॥ पैं पुनरावृत्तीचेनि उभडें । झळंबती सत्यलोकींचे हुडे । घायें गडबडती धोंडे । ब्रह्मगोळकाचे ॥ ८० ॥ तया पाणियाचेनि वहिलेपणें । अझुनी न धरती वोभाणें । ऐसा मायापूर हा कवणें । तरिजेल गा ॥ ८१ ॥ येथ एक नवलावो । जो जो कीजे तरणोपावो । तो तो अपावो । होय तें ऐक ॥ ८२ ॥ एक स्वयंबुद्धीचां बाहीं । रिगाले तयांची शुद्धीचि नाहीं । एक जाणिवेचां डोहीं । गर्वेचि गिळिले ॥ ८३ ॥ एकीं वेदत्रयाचिया सांगडी । घेतलिया अहंभावाचिया धोंडी । ते मदमीनाचां तोंडीं । सगळेचि गेले ॥ ८४ ॥ एकीं वयसेचें जाड बांधलें । मग मन्मथाचिये कासे लागले । ते विषयमगरीं सांडिले । चघळुनियां ॥ ८५ ॥ आतां वृद्धाप्याचिया तरंगा । माजीं मतिभ्रंशाचा जरंगा । तेणें कवळिजताती पैं गा । चहूंकडे ॥ ८६ ॥ आणि शोकाचां कडां उपडत । क्रोधाचां आवर्ती दाटत । आपदागिधीं चुंबिजत । उधवला ठायीं ॥ ८७ ॥ मग दुःखाचेनि बरबटें बोंबले । पाठीं मरणाचिये रेवे रेवले । ऐसे कामाचिये कासे लागले । ते गेले वायां ॥ ८८ ॥ एकीं यजनक्रियेची पेटी । बांधोनि घातली पोटीं । ते स्वर्गसुखाचां कपाटीं । शिरकोनि ठेले ॥ ८९ ॥ एकीं मोक्षीं लागावयाचिया आशा । केला कर्मबाह्यांचा भरंवसा । परि ते पडिले वळसां । विधिनिषेधांचां ॥ ९० ॥ जेथ वैराग्याची नाव न रिगे । विवेकाचा तागा न लगे । वरि कांहीं तरों ये योगें । तरी विपायें तो ॥ ९१ ॥ ऐसें जीवाचिये आंगवणें । इये मायानदीचें उतरणें । हें कासयासारिखें

महापुराने भरून यमनियमरूपी गावे वाहून नेते. ७१. जी द्वेषरूपी भोवऱ्याने दाट भरली आहे व मत्सररूपी वळणे जिला पडली आहेत व जिच्यामध्ये तरुण स्त्रिया वगैरे मोठे मासे चमकत आहेत; ७२. जिच्यामध्ये प्रपंचरूपी वळणे आहेत व जिला कर्माकर्मरूपी पूर येत आहेत आणि सुखदुःखरूपी पुराड (कचरा) जिच्यावर तरत आहे; ७३. रतीच्या बेटावर जिच्या कामरूपी लाटा आदळतात व जेथे जीवरूपी फेसाचा समुदाय एकसारखा दिसतो; ७४. जिच्यामध्ये अहंकाराच्या मोठ्या धारा आहेत त्यावर विद्यादि (विद्या, धन व कुल ह्या) तीन मदांच्या उकळ्या येतात व ज्या नदीमध्ये विषयरूपी लाटांवर लाटा उसळतात, ७५. ज्या नदीत उदयअस्ताचे लोंढे जन्ममृत्युरूप खळगे पाडतात व तेथे पंच-महाभूतांपासून झालेले शरीररूपी बुडबुडे होतात व जातात; ७६. (जिच्यात) अविवेक व गोंधळ हेच कोणी मासे ते सात्त्विक धैर्यरूपी आमिष गिळतात व ज्या नदीत अज्ञानाचे भोवरे वक्रगतीने फिरतात; ७७. जिच्यात भ्रांतीच्या गढूळपणाने आशारूप गाळात प्राणी फसले व रजोगुणाच्या खळबळीने स्वर्ग गाजू लागला; ७८. अशा या मायानदीत तमोगुणाची मोठी धार असते, सत्त्व-गुणाचा स्थिरपणा गंभीर असतो. फार काय सांगावे ? ही मायानदी (तरून जाण्यास) फार कठीण आहे. ७९. तिच्या पुनर्जन्मरूपी लाटांची उसळी सत्यलोकाच्या बुरुजांवर जाऊन आदळते व पुनरावृत्तीच्या आघाताने ब्रह्मांडाचे धोंडे कोसळून पडतात. ८०. त्या पाण्याच्या वेगाने वाहात असलेला जोराचा पूर अद्याप थांबत नाही. असा हा मायेचा पूर कोण तरून जाईल ? ८१. या मायानदीसंबंधाने एकच आश्चर्य आहे; ते हे की, हिच्यातून तरून जाण्याला जो जो म्हणून उपाय करावा, तो तो अपायच होतो. तो प्रकार कसा ते ऐक. ८२. एक आपल्याच बुद्धिरूपी बाहूने ही नदी तरून जाण्याकरता या नदीत शिरले. ते कोठे गेले त्याचा पत्ताच नाही; दुसरे किती एक (मायानदीत) ज्ञानाच्या डोहामध्ये अभिमानानेच गिळले गेले. ८३. किती एकांनी तीन वेदरूपी सांगडीचा (मायानदीतून तरण्याकरिता) आश्रय केला, पण त्याबरोबरच अभिमानाचे मोठे धोंडे घेतले, ते मदरूपी माशांच्या तोंडात सबंध गेले. ८४. किती एकांनी तारुण्यरूपी कासपेटी कमरेस बांधला व मग मदनाच्या कासेला लागले; ते विषयरूपी मगरांनी चघळून टाकले. ८५. आता म्हातारपणरूपी लाटेमध्ये असणाऱ्या बुद्धिभ्रंशरूपी जाळ्याने ते चोहोबाजूंनी व्यापले जातात, ८६. आणि शोकरूपी काठावर आपटून, क्रोधरूपी भोवऱ्यात गुरफटून, ज्या ठिकाणी वर येतात, त्या ठिकाणी संकटरूपी गिधाडांकडून टोचले जातात. ८७. नंतर ते दुःखरूपी चिखलाने भरले व मग मरणाच्या गाळात फसले, याप्रमाणे ज्यांनी कामाचा आश्रय केला, ते असे व्यर्थ गेले. ८८. किती एकांनी यज्ञक्रियारूपी पेटी मायानदी तरण्याकरिता आपल्या पोटाशी बांधली. ते स्वर्गसुखाच्या कपारीमध्ये अडकून राहिले. ८९. किती एकांनी मोक्षरूपी पलीकडल्या किनाऱ्याला लागावे, या आशेने कर्मरूपी बाहूवर विश्वास ठेवला; परंतु ते विधिनिषेधांच्या वळणात सांपडले. ९०. ज्या मायानदीत वैराग्याची नाव प्रवेश करू शकत नाही व त्याचपमाणे विवेकरूपी वेळूला ठाव लागत नाही; या उपर अष्टांग योगाने कांही तरणोपाय होतो; पण तो क्वचित् होतो. ९१. याप्रमाणे अंगच्या सामर्थ्याने ही नदी उतरून जाणे, हे म्हणणे कशासारखे आहे म्हणून

बोलणें । म्हणावें पां ।। ९२ ।। जरी अपथ्यशीळा व्याधी । कळे साधूसी दुर्जनाची बुद्धि । कीं रागी सांडी रिद्धी । आली सांती ।। ९३ ।। जरी चोरां सभा दाटे । अथवा मीना गळु घोटे । ना तरी भेडा उलटे । विवसी जरी ।। ९४ ।। पाडस वागुर करांडी । जरी मुंगी मेरु वोलांडी । तरी मायेची पैलथडी । देखती जीव ।। ९५ ।। म्हणऊन गा पंडुसुता । जैसी सकामा न जिणवेचि वनिता । तैसी मायामय हे सरिता । न तरवे जीवां ।। ९६ ।। येथ एकचि लीला तरले । जे सर्वभावें मज भजले । तयां ऐलीच थडिये सरलें । मायाजळ ।। ९७ ।। जयां सद्‌गुरु तारु पुढें । जे अनुभवाचिये कासे गाढे । जयां आत्मनिवेदनतरांडें । आकळलें ।। ९८ ।। जे अहंभावाचें वोझें सांडुनी । विकल्पाचिया झुळका चुकाऊनि । अनुरागाचा निरु ताउनी । पाणिढाळु ।। ९९ ।। जया ऐक्याचिया उतारा । बोधाचा जोडला तारा । मग निवृत्तीचिया पैल तीरा । झेंपावले जे ।। १०० ।। ते उपरतीचां वांवीं सेलत । सोऽहंभावाचेनि थावें पेलत । मग निघाले अनकळित । निवृत्तितटीं ।। १ ।। येणें उपायें मज भजले । ते हे माझी माया तरले । परि ऐसे भक्त विपाइले । बहुवस नाहीं ।। २ ।।

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः । माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ।। १५ ।।
चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ।। १६ ।।

जे बहुतां एका अवांतरु । अहंकाराचा भूतसंचारु । जाह्‌ला म्हणोनि विसरु । आत्मबोधाचा ।। ३ ।। ते वेळीं नियमाचें वस्त्र नाठवे । पुढील अधोगतीची लाज नेणवे । आणि करितात जें न करावें । वेदु म्हणे ।। ४ ।। पाहें पां शरीराचिया गांवा । जयालागीं आले पांडवां । तो कार्यार्थु आघवा । सांडुनियां ।। ५ ।। इंद्रियग्रामींचां राजबिदीं । अहंममतेचिया जल्पवादीं । विकारांतरांची मांदी । मेळविताती ।। ६ ।। दुःखशोकांचां घाईं । मारिलियांची सेचि नाहीं । हें सांगावया कारण काई । जे ग्रासिले माया ।। ७ ।। म्हणोनि ते मातें चुकले । आइकां चतुर्विध मज भजले । जिहीं आत्महित केलें । वाढतें गा ।। ८ ।। तो पहिला आर्तु म्हणिजे । दुसरा जिज्ञासु बोलिजे । तिजा अर्थार्थी जाणिजे । ज्ञानिया चौथा ।। ९ ।।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।। १७ ।।

तेथ आर्तु तो आर्तीचेनि व्याजें । जिज्ञासु तो जाणावयाचिलागीं भजे । तिजेनि तेणें इच्छिजे । अर्थसिद्धि ।। ११० ।। मग चौथियाचां ठायीं ।

म्हणावे ? ९२. जर पथ्य न करणाऱ्याला रोग घालविता येईल, किंवा साधूला दुर्जनाची बुद्धि कळेल, अथवा एखादा लोभी पुरुष, त्यास ऐश्वर्य प्राप्त झाले असता, त्याचा तो त्याग करील; ९३. चोरांना जर चौकशी करणारे सभासद (न्यायाधीश) भीतील, अथवा माशाला जर गळ गिळता येईल, किंवा एखाद्या भित्र्या मनुष्याला पिशाचावर हल्ला करता येईल; ९४. हरिणाच्या पाडसाला जर जाळे कुरतडून तोडता आले, मुंगीला जर मेरु पर्वत ओलांडता आला, तरच माया नदीच्या पलीकडचा काठ जीव पाहू शकतील. ९५. म्हणून हे अर्जुना, ज्याप्रमाणे विषयासक्त पुरुषाला स्त्री जिंकता येत नाही, त्याप्रमाणे जीवांना ही मायारूप नदी स्वसामर्थ्याने तरता येणार नाही. ९६. या ठिकाणी जे सर्वभावाने मला भजले, तेच एक ही मायानदी सहज तरून गेले; त्यांना मायानदीच्या अलीकडच्या काठावर तिचे पाणी संपले. ९७. ज्यास सद्गुरु हा पुढे तारणारा (नावाडी) आहे, ज्या साधकांनी आत्मानुभवरूपी कासोटा घट्ट बांधला आहे व ज्यांना आत्मनिवेदनरूपी ताफा प्राप्त झाला आहे; ९८. जे अहंभावाचे ओझे टाकून, विकल्परूपी वाऱ्याच्या झुळुका चुकवून, संसारावरील प्रेमाच्या ओहोटीचे पाणी तपासून, ९९. व ज्यांना जीव व परमात्मा यांच्या ऐक्यरूपी उतार असलेल्या पाण्यात ज्ञानरूपी सोपी पायवाट सांपडून मग जे (पलीकडल्या) निवृत्तिरूपी तीराकडे वळले; १००. वैराग्यरूपी हातांनी पाणी तोडीत व मीच परमात्मा आहे अशा समजूतीच्या बळाने तोल सांभाळीत कसल्याहि अडचणीत न पडता निवृत्तिरूपी काठावर ते बाहेर आले. १०१. या उपायाने जे मला भजले, ते ही माझी माया तरून गेले; परंतु असे भक्त थोडे आहेत; फार नाहीत. १०२.

दुष्कर्मी, मूर्ख व अधम असे लोक मायेने (त्यांचे) ज्ञान नष्ट झाल्यामुळे आसुरी मार्गाचा अवलंब करतात, (आणि) मला शरण येत नाहीत. १५. हे अर्जुना, चार प्रकारचे पुण्यवान् लोक माझी भक्ति करतात. भरतश्रेष्ठा, (ते चार प्रकार हे.) दुःखाने ग्रस्त झालेला, जाणण्याची इच्छा करणारा, द्रव्याची इच्छा करणारा आणि ब्रह्मज्ञान प्राप्त झालेला. १६.

कारण की, वरील साधकांशिवाय बहुतेक इतरांना अहंकाररूपी भूतांचा संचार झाल्यामुळे, त्यांना आत्मज्ञानाची विस्मृति झालेली असते. १०३. त्या वेळी नियमरूप वस्त्राची आठवण त्यांना राहत नाही. पुढे असलेल्या अधोगतीची लाज त्यांना वाटत नाही व वेद ज्या गोष्टी करू नये म्हणतो, त्या गोष्टी ते करतात. १०४. अर्जुना, पहा ! ज्या कार्याकरिता या शरीररूपी गावाला ते आले तो कार्यभाग सर्व सोडून देऊन, १०५. इंद्रियरूपी गावाच्या राजरस्त्यावर ममत्वच्या व माझेपणाच्या बडबडीने, नानाप्रकारच्या विकारांचे समुदाय ते गोळा करतात; १०६. दुःखशोकांच्या घावांनी कितीहि मारले, तरी त्यांना त्याची आठवणच राहत नाही, हे सांगावयाचे कारण एवढेच की, असे ते मायेने ग्रासलेले असतात. १०७. म्हणून ते मला चुकले. आता ऐका, दुसरे, ज्यांनी आपले आत्महित वाढते केले, ते मला चार प्रकारांनी भजले. १०८. त्यातील जो पहिला, त्याला आर्त म्हणावे, दुसऱ्याला जिज्ञासु या नांवाने ओळखावे, तिसरा अर्थार्थी आणि चौथा तो ज्ञानी होय असे समजावे. १०९.

यांमध्ये नित्य व (माझ्याशी) अनन्य (होऊन) भक्ति करणारा ज्ञानी श्रेष्ठ होय. कारण ज्ञानी मनुष्याला मी अत्यंत प्रिय आहे व मला तो अत्यंत प्रिय आहे. १७.

त्यांत जो आर्त आहे, तो पीडेच्या निमित्ताने भक्ति करतो व जो जिज्ञासु आहे तो जाणण्याकरिताच भक्ति करतो आणि त्यातील जो तिसरा, तो अर्थ प्राप्तीची इच्छा करतो. ११०. मग राहिलेल्या चौथ्याच्या ठिकाणी

कांहींचि करणें नाहीं । म्हणोनि भक्तु एकु पाहीं । ज्ञानिया जो ।। ११ ।। जे तया ज्ञानाचेनि प्रकाशें । फिटलें भेदाभेदांचें कडवसें । मग मीचि जाहला समरसें । आणि भक्तुही तेवींचि ।। १२ ।। परि आणिकांचिये दिठी नावेक । जैसा स्फटिकुचि आभासे उदक । तैसा ज्ञानी नव्हे कौतुक । सांगतां तो ।। १३ ।। जैसा वारा कां गगनीं विरे । मग वारेपण वेगळें नुरे । तेविं भक्त हे पैज न सरे । जरी ऐक्या आला ।। १४ ।। जरी पवन हालवूनि पाहिजे । तरी गगनावेगळा देखिजे । एऱ्हवीं गगन तो सहजें । असे जैसें ।। १५ ।। तैसें शरीरें हन कर्में । तो भक्त ऐसा गमे । परी अंतरें प्रतीतिधर्में । मीचि जाहला ।। १६ ।। आणि ज्ञानाचेनि उजिडलेपणें । मी आत्मा ऐसें तो जाणे । म्हणऊनि मीहि तैसेंचि म्हणे । उचंबळला सांता ।। १७ ।। हा गां जीवापैलीकडिलिये खुणे । जो पावोनि वावरोंही जाणे । तो देहाचेनि वेगळेपणें । काय वेगळा होय ।। १८ ।।

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ।। १८ ।।

म्हणोनि आपुलालिया हिताचेनि लोभें । मज आवडे तोही भक्त झोंबे । परी मीचि करी वालभें । ऐसा ज्ञानिया एकु ।। १९ ।। पाहें पां दुभतेयाचिया आशा । जगचि धेनूसि करीताहे फांसा । परि दोरेंवीण कैसा । वत्साचा बळी ।। १२० ।। कां जे तनुमनुप्राणें । तें आणिक कांहींचि नेणे । देखे तयातें म्हणे । हे मायचि कीं माझी ।। २१ ।। तें येणें मानें अनन्यगती । म्हणूनि धेनूही तैसीचि प्रीती । यालागीं लक्ष्मीपती । बोलिले साच ।। २२ ।। हें असो मग म्हणितलें । जे कां तुज सांगितलें । तेही भक्त भले । पढियंते आम्हां ।। २३ ।। परि जाणोनियां मातें । जो पाहों विसरला मागौतें । जैसें सागरा येऊनि सरिते । मुरडावें ठेलें ।। २४ ।। तैसी अंतःकरणकुहरीं उपजली । जयाची प्रतीतिगंगा मज मिनली । तो मी हें काय बोली । फार करूं ।। २५ ।। एऱ्हवीं ज्ञानिया जो म्हणिजे । तो चैतन्यचि केवळ माझें । हें न म्हणावें परि काय कीजे । न बोलणें बोलों ।। २६ ।।

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ।। १९ ।।

कांही कर्तव्य उरलेले नसते; म्हणून अर्जुना, जो ज्ञानी आहे, तोच एक भक्त आहे असे समज. १११ कारण की, ज्ञानाच्या प्रकाशाने त्याच्या ठिकाणचा द्वैताद्वैतरूपी अंधार नाहीसा होतो; नंतर ब्रह्मैक्यभावाने तो मद्रूप होतो आणि मद्रूप होऊन-सुद्धा तो माझा भक्त असतोच. ११२. जसा इतरांच्या दृष्टीला स्फटिकच क्षणभर पाण्यासारखा भासतो. तसा इतरांच्या दृष्टीला ज्ञानी (हा त्याच्या भजनपूजनादिक बाह्यक्रियांवरून) माझ्याहून वेगळा दिसतो; पण ज्ञानी हा तसा (माझ्याहून वेगळा) नाही, त्याचे वर्णन करण्यास मोठे कौतुक वाटते. ११३. ज्याप्रमाणे वारा आकाशात विराला, म्हणजे त्याचे वारेपण वेगळे राहत नाही, त्याप्रमाणे ज्ञानी जरी माझ्याशी ऐक्याला पावला, तरी त्याची भक्त ही प्रतिज्ञा जात नाही. ११४. जर वारा हलवून पाहिला, तर तो आकाशाहून भिन्न देखील दिसतो; एऱ्हवी तो वारा स्वभावतःच आकाशरूप असतो. ११५. त्याचप्रमाणे ज्ञानी पुरुष जेव्हां शारीरिक क्रिया (भजन पूजनादिक) करतो त्या वेळी तो भक्त असा वाटतो; पण आतील अनुभवाच्या अंगाने तो मद्रूपच झालेला असतो. ११६. आणि ज्ञानाचा उदय झाल्यामुळे तो मला आपला आत्मा समजतो, म्हणून मीहि आनंदभरीत होऊन, ज्ञानी हा माझा आत्मा आहे, असे म्हणतो. ११७. अरे अर्जुना, जीवाच्या पलीकडील खुणेच्या ठिकाणी प्राप्त होऊन, जो (भक्तीचा) व्यवहार कसा करावा हे समजतो, तो देहाच्या वेगळेपणाने खरोखर वेगळा होईल काय ? ११८.

हे सर्वहि भक्त उत्कृष्टच आहेत, पण (त्यांपैकी) ज्ञानी तर केवळ माझा आत्माच होय, असे मी समजतो. कारण (मीच ब्रह्म अशा बुद्धीने) माझ्या ठिकाणी स्थिर झालेला तो ज्ञानी अत्यंत श्रेष्ठ प्राप्तव्य जो मी, त्या मलाच प्राप्त झालेला असतो. १८.

म्हणून आपापल्या हिताच्या इच्छेने वाटेल तो भक्त मला झोंबतो, परंतु मीचं ज्याच्यावर प्रेम करतो, असा त्यांपैकी एक 'ज्ञानी' भक्त होय. ११९. असे पहा, अर्जुना, दुभत्याच्या आशेने लोकच गाईला भाला घालतात; परंतु दोरावाचून वासराचा पाश कसा बळकट आहे ! (किंवा दोरावाचून त्याचा भाग त्याला सहज मिळतो). १२०. याचे कारण एवढेच की, ते वासरू शरीराने, मनाने व प्राणाने दुसऱ्या (आपल्या आईखेरीज) कोणासहि जाणत नाही. जे त्याला पुढे दिसेल त्याला 'ही माझी आईचं आहे' असे ते म्हणते. १२१. ते वासरू इतके (गाईच्या ठिकाणी) अनन्यगति असते म्हणून गाईचीहि त्याच्यावर तशीच प्रीति असते. म्हणून श्रीकृष्ण जे वर म्हणाले ते खरे आहे (असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात.) १२२. नंतर भगवंतांनी म्हटले, हे असो; इतर तीनं भक्त जे तुला सांगितले, ते देखील आम्हाला चांगले आवडते आहेत. १२३. परंतु मला जाणून जो (ज्ञानी भक्त) मागे पाहावयास विसरला (देहेंद्रियादि प्रपंचाला विसरला); ज्याप्रमाणे नदी समुद्राला मिळाल्यावर माघारी वळत नाही, १२४. त्याप्रमाणे अंतः-करणरूपी गुहेमध्ये उत्पन्न झालेली, ज्याची अनुभवरूपी गंगा मला मिळाली आहे, तो मी आहे, हे शब्दाने विस्तार करून काय सांगू ! १२५. वास्तविक पाहिले तर ज्ञानी म्हणून जो म्हणतात, तो माझा केवळ आत्माच आहे; ही गोष्ट शब्दांनी सांगण्यासारखी नाही, परंतु काय करावे ? ही न बोलण्यासारखी गोष्ट, पण तुला सांगितली. १२६.

अनेक जन्म घेतल्यानंतर 'सर्व (विश्व) वासुदेव होय' असे ज्ञान प्राप्त होऊन, ज्ञानी मला शरण येतो (मला येऊन पोचतो); असा महात्मा अत्यंत दुर्लभ आहे. १९.

जे तो विषयांची मोट झाडी- । माजीं कामक्रोधांचीं सांकडीं । चुकावूनि आला पाडी । सद्वासनेचिया ॥ २७ ॥ मग साधुसंगें सुभटा । उजू सत्कर्माचिया वाटा । अप्रवृत्तीचा अव्हांटा । डावलूनि ॥ २८ ॥ आणि जन्मशतांचा वाहतवणा । तेविंचि आस्थेचिया न लेचि वाहणा । तेथ फलहेतूचा उगाणा । कवणु चाळी ॥ २९ ॥ ऐसा शरीरसंयोगाचिये राती । माजीं धांवतां सडिया आयती । तंव कर्मक्षयाची पाहती । पाहांट जाली ॥ १३० ॥ तैसीच गुरुकृपाउखा उजळली । ज्ञानाची वोतपली पडली । तेथ साम्याची ऋद्धि उघडली । तयाचिये दिठी ॥ ३१ ॥ ते वेळीं जयाकडे वास पाहे । तेउता मीचि तया एकु आहे । अथवा निवांत जरी राहे । तरी मीचि तया ॥ ३२ ॥ हें असो आणिक कांहीं । तया सर्वत्र मीवांचूनि नाहीं । जैसें सबाह्य जळ डोहीं । बुडालिया घटा ॥ ३३ ॥ तैसा तो मजभीतरीं । मी तया आंतुबाहेरीं । हें सांगिजे बोलवरी । तैसें नव्हे ॥ ३४ ॥ म्हणोनि असो हें यापरी । तो देखे ज्ञानाची वाखारी । तेणें संसरलेनि करी । आपु विश्व ॥ ३५ ॥ हें समस्तही श्रीवासुदेवो । ऐसा प्रतीतिरसाचा वोतला भावो । म्हणोनि भक्तांमाजीं रावो । आणि ज्ञानिया तोचि ॥ ३६ ॥ जयाचिये प्रतीतीचां वाखौरां । पवाडु होय चराचरा । तो महात्मा धनुर्धरा । दुर्लभु आथी ॥ ३७ ॥ येर बहु जोडती किरीटी । जयांचीं भजनें भोगासाठीं । जे आशातिमिरें दृष्टी- । मंद जाले ॥ ३८ ॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः । तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

आणि फळाचिया हांवा । हृदयीं कामा जाला रिगावा । कीं तयाचिये घसणी दिवा । ज्ञानाचा गेला ॥ ३९ ॥ ऐसे उभयतां आंधारीं पडले । म्हणोनि पासींचि मातें चुकले । मग सर्वभावें अनुसरले । देवतांतरां ॥ १४० ॥ आधींच प्रकृतीचे पाइक । वरी भोगालागीं तंव रंक । मग तेणें लोलुप्यें कौतुक । कैसे भजती ॥ ४१ ॥ कवणी तिया नियमबुद्धि । कैसिया हन उपचारसमृद्धि । कां अर्पण यथाविधि । विहित करणें ॥ ४२ ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

पैं जो जिये देवतांतरीं । भजावयाची चाड करी । तयाची ते चाड पुरी । पुरविता मी ॥ ४३ ॥ देवोदेवीं मीचि पाहीं । हाही निश्चय त्यासि नाहीं । भाव ते ते ठायीं । वेगळाला धरी ॥ ४४ ॥

कारण तो विषयांच्या दाट झाडीतून काम, क्रोध, यांची संकटे टाळून, चांगल्या वासनारूपी डोंगरावर आला. १२७. अर्जुना, मग संतांच्या संगतीने विहित कर्मांच्या सरळ मार्गाने, निषिद्ध आचरणाचा आडमार्ग टाकून, १२८. आणि शेकडो जन्मांचा (कर्ममार्गाने) प्रवास करीत असता, तो फलाशेच्या वहाणा (अंतःकरणरूपी) पायांत घालीत नाही. अशा स्थितीत (स्वर्गादि) फलांच्या हेतूंचा हिशेब कोणी करावा ? १२९. याप्रमाणे देहतादात्म्यरूप रात्रीत सर्वसंगपरित्यागरूपी तयारीने धावत असतांना, कर्माच्या क्षयाची उजाडती पहाट झाली. १३०. त्याचप्रमाणे गुरुकृपारूप उषःकाल झाला व ज्ञानरूपी कोवळे ऊन पडले; तेव्हां त्या प्रसंगी त्याच्या दृष्टीला ब्रह्मैक्याचे ऐश्वर्य दिसू लागले. १३१. त्या वेळी तो जिकडे जिकडे पाहील, तिकडे तिकडे त्याला मीच एक आहे, अथवा तो जरी निवांत राहिला, तरीहि त्याला मीच आहे. १३२. हें बोलणे असो; त्याला सर्व ठिकाणी माझ्यावाचून दुसरे कांही एक नाही. ज्याप्रमाणे डोहात घट बुडाला असता, त्याच्या आत बाहेर जसे पाणीच असते, १३३. त्याप्रमाणे तो माझ्यामध्ये असतो व मी त्याच्या आतबाहेर असतो; ही स्थिति शब्दाने सांगता येईल अशी नाही. १३४. म्हणून हे राहू दे; याप्रमाणे तो ज्ञानाचे भांडार पाहतो व त्या योगाने सावरल्यामुळे सर्व जग आत्मरूप पाहतो. १३५. हे संपूर्ण विश्व श्रीवासुदेव आहे, अशा अनुभवरूपी रसाचा त्याचा भाव ओतलेला असतो; म्हणून सर्व भक्तांमध्ये तो राजा आहे आणि ज्ञानीहि तोच आहे. १३६. ज्याच्या अनुभवरूपी भांडारात स्थावरजंगमात्मक अखिल विश्वाचा समावेश होतो, हे अर्जुना, तो महात्मा दुर्लभ आहे. १३७. ज्यांची भजने भोगासाठी असतात व ज्यांची दृष्टि आशारूपी नेत्ररोगाने मंद झालेली असते, असे इतर भक्त पुष्कळ मिळतात. १३८.

(जन्मांतरी मिळविलेल्या संस्कारांनी प्राप्त झालेल्या) स्वतःच्या स्वभावाने नियंत्रित झालेले आणि निरनिराळ्या (विषयांच्या) अभिलाषांनी ज्ञान नष्ट झालेले (लोक) निरनिराळ्या नियमांचा आश्रय करून (माझ्याहून) वेगळ्या अशा देवतांची भक्ति करतात. २०.

आणि फलाविषयींच्या तीव्र इच्छेमुळे अंतःकरणात कामाने प्रवेश केला आणि त्याच्या संसर्गाने ज्ञानाचा दिवा गेला. १३९. (बाहेर आशारूपी नेत्ररोगाने व आत अविवेकाने) असे दोन्ही प्रकारांनी (अज्ञानरूपी) अंधारात ते पडले; म्हणून त्यांच्या जवळच असणारा जो मी, त्या मला ते चुकले. नंतर (इच्छित फल देणाऱ्या) निरनिराळ्या देवतांना सर्व भावाने भजू लागले. १४०. अगोदरच देहात्मबुद्धीचे दास, त्याशिवाय आणखी भोगाकरिता दीन झालेले, असे ते लोक मग त्या विषयसुखाच्या लालसेने इतर देवांचे कशा कौतुकाने भजन करतात (ते पहा). १४१. त्या त्या देवतेच्या आराधनेविषयी जो जो नियम प्रसिद्ध आहे त्याचा त्याचा आश्रय करून, कोणते कोणते उपचार लागतात ते जमवून आणि ते उपचार अर्पण कसे करावेत; ते समजून घेऊन शास्त्राने सांगितलेल्या विधीप्रमाणे कर्मे करतात. १४२.

जो जो भक्त ज्या ज्या देवतेची श्रद्धेने भक्ति करण्याची इच्छा करतो, त्या त्या भक्ताची श्रद्धा त्या त्या देवतेच्या ठिकाणी मी स्थिर करतो. २१.

परंतु जो ज्या अन्य देवतांना भजावयाची इच्छा करतो, त्याची ती इच्छा पूर्णपणे पुरविणारा मीच आहे. १४३. देवदेवतांतरातून मीच आहे, हा निश्चय देखील त्यास नसतो; त्या त्या देवतांविषयी त्याची भिन्न भिन्न समजूत असते. १४४.

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥

मग श्रद्धायुक्त । तेथिंचें आराधन जें उचित । तें सिद्धीवरी समस्त । वर्तों लागे ॥ ४५ ॥ ऐसें जेणें जें भाविजे । तें फळ तेणें पाविजे । परी तेंही सकळ निपजे । मजचिस्तव ॥ ४६ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

परी ते भक्त मातें नेणती । जे कल्पनेबाहेरी न निघती । म्हणोनि कल्पित फळ पावती । अंतवंत ॥ ४७ ॥ किंबहुना ऐसें जें भजन । ते संसाराचेचि साधन । येर फळभोग तो स्वप्न । नांवभरी दिसे ॥ ४८ ॥ हें असो परौतें । मग हो का आवडे तें । परि यजी जो देवतांतें । तो देवत्वासीचि ये ॥ ४९ ॥ येर तनुमनप्राणीं । जे निरंतर माझेयाचि वाहणी । ते देहाचां निर्वाणीं । मीचि होती ॥ १५० ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

परी तैसें न करिती प्राणिये । वायां आपुलां हिती वाणिये । पै पोहताती पाणिये । तळहातींचेनि ॥ ५१ ॥ नाना अमृताचां सागरीं बुडिजे । मग तोंडा कां वज्रमिठी पाडिजे । आणि मनीं तरी आठविजे । थिल्लरोदकांतें ॥ ५२ ॥ हें ऐसें काइसेया करावें । जें अमृतींही रिगोनि मरावें । तें सुखें अमृत होऊनि कां नसावें । अमृतामाजीं ॥ ५३ ॥ तैसा फळहेतूचा पांजरा । सांडूनिया धनुर्धरा । कां प्रतीतिपाखीं चिदंबरा । गोसाविया नोहावें ॥ ५४ ॥ जेथ उंचावतेनि पवाडें । सुखाचा पैसारु जोडे । आपुलेनि सुरवाडें । उडो ये ऐसा ॥ ५५ ॥ तया उमपा माप कां सुवावें । मज अव्यक्ता व्यक्त कां मानावें । सिद्ध असतां कां निमावें । साधनवरी ॥ ५६ ॥ परि हा बोल आघवा । जरी विचारीजतसे पांडवा । तरी विशेषें या जीवां । न चोजवे गा ॥ ५७ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

कां जे योगमायापडळें । हे जाले आहाती आंधळे । म्हणोनि प्रकाशाचेनिहि देहबळें । न देखती मातें ॥ ५८ ॥ एऱ्हवीं मी नसें ऐसें । कांहीं वस्तुजात असे । पाहें पां कवण जळ रसें- । रहित आहे ॥ ५९ ॥ पवन कवणातें न शिवेचि । आकाश कें न समायेचि । हें असो एक मीचि । विश्वीं असें ॥ १६० ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

तो भक्त त्या श्रद्धेने युक्त होऊन त्या देवतेचे आराधन करतो आणि मग (त्या देवतेपासून) मीच निर्माण केलेली इच्छित फळे त्याला मिळतात. २२.

मग (त्या देवतेचे) जे योग्य आराधन असेल ते (तो) श्रद्धेने आपली कार्यसिद्धी होईपर्यंत संपूर्ण आचरतो. १४५. याप्रमाणे ज्याने ज्याची इच्छा करावी, त्याला ते फळ मिळते. पण ते देखील सर्व माझ्यामुळेच होते. १४६.

परंतु, त्या अल्पबुद्धि मनुष्यांना ते मिळालेले फल विनाशी ठरते. देवतांची भक्ति करणारे देवतांप्रत जातात आणि माझी भक्ति करणारे मजप्रत येतात. २३.

परंतु ते भक्त मला जाणत नाहीत. कारण ते कल्पनेच्या बाहेर पडत नाहीत व म्हणून त्यांना नाशवंत असे इच्छिलेले फळ प्राप्त होते. १४७. फार काय सांगावे ! असे जे भजन आहे, ते जन्ममरणाला देणारे आहे आणि त्या भजनाने मिळणारा हा ऐहिक पारत्रिक फलभोग क्षणभर दिसणारे स्वप्नच आहे. १४८. हे एका बाजूला राहू दे. मग वाटेल ते का दैवत असेना, परंतु जो ज्या देवतांना भजतो तो त्या त्या देवत्वास प्राप्त होतो. १४९. दुसरे जे शरीराने, मनाने व प्राणाने अखंड माझ्या भजनाच्या मार्गात आहेत ते देह पडल्यावर मीच होतात. १५०

अविनाशी, अत्यंत उत्तम व श्रेष्ठ असे माझे स्वरूप न जाणणारे अल्पबुद्धि लोक अव्यक्त असलेल्या मला व्यक्त स्वरूपाने ओळखतात. २४.

पण लोक तसे करीत नाहीत, व्यर्थ आपल्या हिताचा तोटा करतात. ते त्यांचे करणे तळहातातील पाण्यात पोहण्याप्रमाणे आहे. १५१. किंवा, अमृताच्या समुद्रामध्ये बुडी द्यावी आणि मग तोंड कां घट्ट मिटून धरावे ? आणि मनात तर डबक्यातील पाण्याची आठवण कां धरावी ? १५२. अमृतात शिरून तोंडात अमृत जाऊ न देता मरावे, असे हे कशाला करावे ? तर अमृतामध्ये सुखाने अमृत (अमर) होऊन का राहू नये ? १५३. अर्जुना, त्याप्रमाणे फलाशेचा पिंजरा टाकून, आत्मानुभवरूपी पंखाने चिदाकाशात हवा तसा संचार करणारा समर्थ का होऊ नये ? १५४. त्या चिदाकाशात जितके आपण उंच जाऊ, तितका आपणाला सुखाने संचार करण्याला हवा तसा विस्तार मिळतो. १५५. त्या अमर्याद स्वरूपाला माप कां घालावे ? मला निराकाराला साकार कां समजावे ? मी स्वतःसिद्ध असता माझ्या प्राप्ती-करिता साधने करून कां मरावे ? १५६. अर्जुना, पण ह्या सर्व बोलण्याचा विचार केला तर बहुत-करून ह्या जीवांना ही गोष्ट समजत नाही. १५७.

सर्वांना माझे ज्ञान नाही, कारण योगमायेने मी आच्छादित झालो आहे, म्हणूनच हे मूढ जग जन्मरहित व नाशरहित अशा मला जाणत नाही. २५.

कारण की, ते योगमायेच्या पडद्याने आंधळे झाले आहेत, म्हणून (स्वरूप) प्रकाशाने भरलेल्या दिवसाच्या बळाने देखील ते मला पाहत नाहीत. १५८. सहज विचार करून पाहिले तर ज्यामध्ये मी नाही, असा कांही पदार्थमात्र आहे काय ? असे पहा की, रसाशिवाय पाणी कोठे आहे काय ? १५९. वारा कोणाला शिवत नाही ? आकाश कोठे व्यापीत नाही ? हे बोलणे राहू दे, मीच एक सगळ्या विश्वास व्यापून आहे. १६०.

हे अर्जुना, मागे झालेल्या, सध्या असलेल्या व पुढे होणाऱ्या प्राण्यांना मी जाणतो; पण मला कोणी जाणत नाही. २६.

येथें भूतें जियें अतीतलीं । तियें मीचि होऊनि ठेलीं । आणि वर्तत आहाति जेतुलीं । तींहि मीचि ।। ६१ ।। भविष्यमाणें जियें हीं । तींही मजवेगळी नाहीं । हा बोलचि एऱ्हवीं कांहीं । होय ना जाय ।। ६२ ।। दोराचिया सापासी । डोंबा बडी ना गव्हाळा ऐसी । संख्या न करवे कोण्हासी । तेवीं भूतांसि मिथ्यत्वें ।। ६३ ।। ऐसा मी पंडुसुता । अनुस्यूत सदा असतां । यां संसार जो भूतां । तो आनें बोलें ।। ६४ ।। आतां थोडी ऐसी । गोठी सांगिजेल परियेसीं । जैं अहंकारतनूंसी । वालभ पडिलें ।। ६५ ।।

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत । सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ।। २७ ।।

तैं इच्छा हे कुमारी जाली । मग ते कामाचिया तारुण्या आली । तेथ द्वेषेंसीं मांडिली । वराडिक ।। ६६ ।। तया दोघांस्तव जन्मला । ऐसा द्वंद्वमोह जाला । मग तो आजेन वाढविला । अहंकारें ।। ६७ ।। जो धृतीसि सदां प्रतिकूळु । नियमाही नागवे सळु । आशारसें दोंदिलु । जाला सांता ।। ६८ ।। असंतुष्टीचिया मदिरा । मत्त होवोनी धनुर्धरा । विषयांचां वोवरां । विकृतीसी असे ।। ६९ ।। तेणें भावशुद्धीचिया वाटे । विखुरले विकल्पाचे कांटे । मग चिरिले अव्हांटे । अप्रवृत्तीचे ।। १७० ।। तेणें भूतें भांबावलीं । म्हणोनि संसाराचिया आडवामाजीं पडिलीं । मग महादुःखाचां घेतलीं । दांडेवरी ।। ७१ ।।

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् । ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ।। २८ ।।

ऐसे विकल्पाचे वांयाणे । कांटे देखोनि सणाणें । जे मतिभ्रमाचें पासवणें । घेतीचिना ।। ७२ ।। उजू एकनिष्ठतेचां पाउलीं । रगडूनि विकल्पाचिया भालीं । महापातकांची सांडिली । अटवी जिहीं ।। ७३ ।। मग पुण्याचे धांवा घेतले । आणि माझी जवळीक पातले । किंबहुना ते चुकले । वाटवधेयां ।। ७४ ।।

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ।। २९ ।।

एऱ्हवीं तरी पार्था । जन्ममरणाची निमे कथा । ऐसिया प्रयत्नातें आस्था । विये जयांची ।। ७५ ।। तयां तो प्रयत्नुचि एके वेळे । मग समग्रें परब्रह्में फळे । जया पिकलेया रसु गळे । पूर्णतेचा ।। ७६ ।। तेवेळीं कृतकृत्यता जग भरे ।

ह्या जगात जितके प्राणी होऊन गेले ते मीच होऊन राहिले आणि हल्ली जितके प्राणी हयात आहेत, तेहि मीच आहेत. १६१. पुढे जे प्राणी होणार आहेत, तेहि माझ्याहून निराळे नाहीत. हे सर्व फक्त बोलावयाचेच. वास्तविक कांही होत नाही व जात नाही. १६२. दोरीवर भासणारा साप कोणत्या जातीचा आहे, म्हणजे डोंबा (काळा) आहे की बडी (कवड्या) आहे, का गव्हाळा (गव्हासारख्या ठिपक्यांचा) आहे, असा कोणासही निश्चय करता येत नाही; त्याप्रमाणे प्राण्यासंबंधी निश्चय करता येत नाही; कारण प्राणी मिथ्या आहेत. १६३. अर्जुना, याप्रमाणे मी सदा अखंडित असतांना या प्राण्यांच्या मागे जन्ममरणरूपी संसार लागला आहे तो वेगळ्या प्रकाराने. १६४. (त्या संबंधी) आता थोडीशी गोष्ट सांगतो, ऐक. जेव्हा अहंकार आणि देह यांचे प्रेम एकमेकांवर जडले, १६५.

हे शत्रूतापना भारता, इच्छा व द्वेष यांपासून उत्पन्न झालेल्या (सुखदुःखादि) द्वंद्वरूपी मोहाच्या योगाने या सृष्टीमध्ये सर्व प्राणी मोह पावतात. २७.

तेव्हां त्यांना इच्छा ही मुलगी झाली, नंतर ती इच्छा कामरूपी तारुण्याला आली; त्या वेळी तिचे द्वेषाशी लग्न लावले. १६६. त्या दोघांपासून द्वंद्वमोह जन्मला, मग त्याचा आजा जो अहंकार; त्याने त्याला वाढविले. १६७. तो द्वंद्वमोह सात्त्विक धैर्याला नेहमी प्रतिकूल असतो आणि आशारूपी रसाने पुष्ट झाला असता तो छळणारा द्वंद्वमोह नियमांना जुमानीत नाही. १६८. अर्जुना, असंतोषरूप दारूच्या योगाने उन्मत्त होऊन तो पंचविषयरूपी खोलीमध्ये विकाररूपी स्त्रीसह राहतो. १६९. त्या द्वंद्वमोहाने अंतःकरण-शुद्धीच्या वाटेवर विकल्परूपी काटे पसरले आणि नंतर निषिद्ध कर्मांचे आडमार्ग खुले केले. १७०. त्यायोगाने प्राणी भांबावले म्हणून संसाररूपी अरण्यात पडले आणि मग मोठमोठाल्या दुःखांच्या दांडक्याने बडवले गेले. १७१.

परंतु ज्या पुण्यकर्म करणाऱ्या लोकांच्या पापाचा नाश झालेला असतो, ते (सुखदुःखादि) द्वंद्वरूपी मोहाने रहित होऊन निश्चयपूर्वक माझी भक्ति करतात. २८.

असे विकल्पांचे पोकळ अणकुचीदार काटे पाहून, जे बुद्धिभ्रंशरूपी माघार घेतच नाहीत. (म्हणजे बुद्धीला भ्रंश पडू देत नाहीत), १७२. ज्यांनी सरळ एकनिष्ठेच्या पावलांनी विकल्परूपी काट्यांची टोके चेंगरून, मोठमोठ्या पातकांचे अरण्य (मागे) टाकले आहे, १७३. नंतर ज्यांनी पुण्यरूपी धाव घेतली आणि जे माझ्याजवळ प्राप्त झाले. फार काय सांगावे ? असे ते भक्त या (काम, द्वंद्वमोह वगैरे) वाटमाऱ्यांच्या तडाख्यातून सुटले. १७४.

जे जरा व मरण यांपासून मुक्त होण्याकरिता माझा आश्रय करून यत्न करतात; ते त्या ब्रह्माला, संपूर्ण अध्यात्माला व संपूर्ण कर्माला जाणतात. २९.

अर्जुना, सहज विचार करून पाहिले तर ज्या प्रयत्नाने जन्ममरणाची कथा संपते, अशा प्रयत्नास ज्यांची इच्छा उत्पन्न करते, १७५. मग त्यांना तो प्रयत्नच एकदम संपूर्ण परब्रह्मरूप फळाने फलद्रूप होतो. ते परब्रह्मरूपी फळ पिकले असता त्यातून पूर्णतेचा रस गळतो. १७६. त्या वेळी कृतकृत्यतेने जग भरून जाते व ब्रह्माच्या

तेथ अध्यात्माचें नवलपण पुरे । कर्माचें काम सरे । विरमे मन ॥ ७७ ॥ ऐसा अध्यात्मलाभ तया । होय गा धनंजया । भांडवल जया । उद्यमीं मी ॥ ७८ ॥ तयातें साम्याचिये वाढी । ऐक्याची सांदे कुळवाडी । तेथ भेदाचिया दुबळवाडी । नेणिजे तो ॥ ७९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

जिहीं साधिभूता मातें । प्रतीतीचेनि हातें । धरूनि अधिदैवातें । शिवतलें गा ॥ १८० ॥ जया जाणिवेचेनि वेगें । मी अधियज्ञु दृष्टी रिगे । ते तनूचेनि वियोगें । विन्हये नव्हती ॥ ८१ ॥ एऱ्हवीं आयुष्याचें सूत्र विघडतां । भूतांची उमटे खडाडता । काय न मरतयाहि चित्ता । युगांतु नोहे ॥ ८२ ॥ परी नेणों कैसें पैं गा । जे जडोनि गेले माझिया आंगा । ते प्रयाणींचिया लगबगा । न सांडितीच मातें ॥ ८३ ॥ एऱ्हवीं तरी जाण । ऐसे जे निपुण । तेचि अंतःकरण- । युक्त योगी ॥ ८४ ॥ तंव इये शब्दकुपिकेतळीं । नोडवेचि अवधानाची अंजुळी । जे नावेक अर्जुन तये वेळीं । मागांचि होता ॥ ८५ ॥ जेथ तद्ब्रह्मवाक्यफळें । जियें नानार्थरसें रसाळें । बहकाते आहाती परिमळें । भावाचेनि ॥ ८६ ॥ सहज कृपामंदानिळें । कृष्णद्रुमाचीं वचनफळें । अर्जुनश्रवणाचिये खोळे । अवचित पडिलीं ॥ ८७ ॥ तियें प्रमेयाचींच हो कां वळलीं । कीं ब्रह्मरसाचां सागरीं चुबुकळिलीं । मग तैसींच का घोळिलीं । परमानंदें ॥ ८८ ॥ तेणें बरवेपणें निर्मळें । अर्जुना उन्मेषाचे डोहळे । घेताति गळाळे । विस्मयामृताचे ॥ ८९ ॥ तिया सुखसंपत्ति जोडलिया । मग स्वर्गा वाती वांकुलिया । हृदयाचां जीवीं गुतकुलिया । होत आहाती ॥ १९० ॥ ऐसें वरचिलीचि बरवा । सुख जावों लागलें फावा । तंव रसस्वादाचिया हांवा । लाहो केला ॥ ९१ ॥ झाकरी अनुमानाचेनि करतळें । घेऊनि तियें वाक्यफळें । प्रतीतिमुखीं एके वेळे । घालूं पाहिलीं ॥ ९२ ॥ तंव विचाराचिया रसना न दाटती । परी हेतूचांहि दशनीं न फुटती । ऐसें जाणोनि सुभद्रापती । चुंबीचिना ॥ ९३ ॥ मग चमत्कारला म्हणे । इयें जळींचीं मा तारांगणें । कैसा झकविलों असलगपणें । अक्षरांचेनि ॥ ९४ ॥ इयें पदें नव्हती फुडिया । गगनाचियाचि घडिया । येथ आमुची मति बुडिया । थाव न निघे ॥ ९५ ॥ वांचूनि जाणावयाची कें गोठी । ऐसें जीवीं कल्पूनि किरीटी । तियें पुनरपि केली दृष्टी ।

सहजस्थितीची अनोळख फिटते, कर्मांचे प्रयोजन संपते व मन नाहीसे होते. १७७. अर्जुना, ज्याच्या व्यापाराला भांडवल मी असतो, त्याला असा अध्यात्माचा लाभ होतो. १७८. त्याला साम्याच्या वाढीमळे ऐक्याचा व्यापार साधतो. त्या ऐक्याच्या ठिकाणी तो भेदाचे दारिद्रच जाणतच नाही. १७९.

जे अधिभूत. अधिदैव आणि अधियज्ञ ह्यासह मला जाणतात; ते स्वस्थ चित्ताने युक्त असलेले पुरुष प्रयाणकालीहि मला जाणतात. ३०.

अधिभूतासह (शरीरासह) मला परमात्म्याला अनुभवांच्या द्वारा यथार्थ जाणून, ज्यांनी अधिदैवाला (जीवाला) आकलन केले (जाणले), १८०. **ज्यांना** वरील ज्ञानाच्या बळाने अधियज्ञ जो मी तो अनुभवास येतो, ते पुरुष शरीराच्या वियोगाच्या वेळेला दुःखी होत नाहीत. [illegible] विचार करून पाहिले तर, [illegible] (मरणाऱ्या). प्राण्यांची [illegible] न मरणाऱ्यांच्याहि [illegible] असे वाटत नाही काय ! [illegible] पुरुषाच्या बाबतीत कोण जाणे कसे होते ते ! जे माझ्या स्वरूपाशी एकरूप होऊन गेले आहेत, ते अंतकालाच्या गडबडीत मला विसरतच नाहीत ! १८३. सहज विचार करून पाहिले तर असे जे निपुण आहेत, तेच (माझ्या ठिकाणी) स्थिर अंतःकरण झालेले योगी आहेत असे समज. १८४. (ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात), त्या वेळी श्रीकृष्णाने सांगितलेल्या शब्दरूपी कुपीच्या खाली अर्जुनाची लक्षरूपी ओंजळ [illegible] आली नाही; कारण अर्जुन त्या वेळी क्षणभर मागेच होता. (देवाच्या सांगण्याकडे अर्जुनाचे लक्ष नव्हते). १८५. त्या ठिकाणी ते ब्रह्माचे प्रतिपादन करणारी वाक्ये हीच कोणी फळे नाना प्रकारच्या अर्थरूपी रसाने भरलेली होती व ती अभिप्रायाच्या सुगंधाने दरवळली होती. १८६. अशी ही श्रीकृष्णरूप वृक्षाची वचनरूप फळे सहज कृपारूपी मंद वाऱ्याने, अर्जुनाच्या कानरूपी ओटीत अकस्मात् पडली. १८७. ती वाक्यरूपी फळे तत्त्वज्ञानाच्या सिद्धांताचीच जणू काय बनविलेली असून, ब्रह्मरसाच्या समुद्रात बुडवून मग तशीच ती जणू काय परमानंदाने घोळलेली होती. १८८. त्या फळांच्या शुद्ध चांगलेपणाने अर्जुनाला ज्ञानाचे डोहाळे लागले. ते डोहाळे आश्चर्यरूपी अमृताचे घुटके घेऊ लागले. [illegible] त्या सुखसंपत्तीचा लाभ झाल्यामुळे मग [illegible] स्वर्गाला वेडावून दाखवू लागला व [illegible] हृदयाच्या जीवात गुदगुल्या होऊ लागल्या. [illegible] याप्रमाणे त्या फळांच्या बाह्य सौंदर्याने अर्जुनाला सुख अनुभवाला येऊ लागले, [illegible] फळांच्या रसाची रुची [illegible] केली. १९१. तावडतोब [illegible] ती वाक्यफळे घेऊन, अनुभवाच्या [illegible] एकदम घालावयास (अर्जुन [illegible]) तेव्हां विचाराच्या तोंडात [illegible] आणखी हेतूच्याहि दातांनी ती [illegible] (म्हणजे भगवंताचा हेतू काय आहे हे त्याला कळेना.) असे जाणून अर्जुन ती वाक्यरूपी फळे तोंडाला लावीना. १९३. मग चमत्कार वाटून अर्जुन म्हणतो, ही वाक्ये म्हणजे पाण्यात पडलेल्या ताऱ्यांचे प्रतिबिंब होय. मी अक्षरांच्या सुलभपणाने (नुसत्या अक्षरांवरून) कसा फसलो ? १९४. ही खरोखर वाक्ये नाहीत, तर ह्या आकाशाच्या घड्याच आहेत. तेथे आमच्या बुद्धीने किती जरी धडपड केली, तरी तिला थांग लागत नाही. १९५. असे जर आहे, तर मग ती वाक्ये कळावयाची गोष्ट कशाला ? असा अर्जुनाने

यादवेंद्रा ॥ ९६ ॥ मग विनविलें सुभटें । हां हो जी यें एकवाटें । सातही पदें अनुच्छिष्टें । नवलें आहाती ॥ ९७ ॥ एऱ्हवीं अवधानाचेनि वहिलेपणें । नाना प्रमेयांचे उगाणे । काय श्रवणाचेनि आंगणें । बोलों लाहाती ॥ ९८ ॥ परि तैसें हें नोहेचि देवा । देखिला अक्षरांचा मेळावा । आणि विस्मयाचिया जीवा । विस्मयो जाला ॥ ९९ ॥ कानाचेनि गवाक्षद्वारें । बोलाचे रश्मी अभ्यंतरें । पाहेना तंव चमत्कारें । अवधान ठकलें ॥ २०० ॥ तेविंचि अर्थाची चाड मज आहे । ते सांगताही वेळु न साहे । म्हणूनि निरूपण लवलाहें । कीजो देवा ॥ १ ॥ ऐसा मागील पडताळा घेऊनि । पुढां अभिप्रावो दृष्टी सूनी । तेविंचि माजि शिरवुनि । आर्ती आपुली ॥ २ ॥ कैसी पुसती पाहें पां जाणिव । भिडेचि तरी लंघों नेदी शिंव । एऱ्हवीं कृष्णहृदयासि खेंव । देवों सरला ॥ ३ ॥ अगा गुरूतें जैं पुसावें । तैं येणें मानें सावध होआवें । हें एकचि जाणें आघवें । सव्यसाची ॥ ४ ॥ आतां तयाचें तें प्रश्न करणें । वरी सर्वज्ञा हरीचें बोलणें । हें संजयो आवडलेपणें । सांगेल कैसें ॥ ५ ॥ तिये अवधान द्यावें गोठी । बोलिजेल नीट मऱ्हाटी । जैसी कानाचे आधीं दृष्टी । उपेगा जाये ॥ ६ ॥ बुद्धीचिया जिभा । बोलाचा न चाखतां गाभा । अक्षरांचियाचि भांबा । इंद्रियें जिती ॥ ७ ॥ पहा पां मालतीचे कळे । घ्राणासि कीर वाटले परिमळें । परि वरचिली बरवा काइ डोळे । सुखिये नव्हती ॥ ८ ॥ तैसें देशियेचिया हवावा । इंद्रियें करिती राणिवा । मग प्रमेयाचिया गांवा । लेसा जाइजे ॥ ९ ॥ ऐसेनि नागरपणें । बोलु निमे तें बोलणें । ऐका ज्ञानदेव म्हणे । निवृत्तीचा ॥ २१० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ (श्लोक ३०, ओव्या २१०)
॥ श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ॥

मनात विचार करून त्याने पुनः भगवंताकडे दृष्टि केली. १९६. मग अर्जुनाने विनंती केली की, अहो देवा, ही सातहि पदे (१. ब्रह्म २. अध्यात्म ३. कर्म ४. अधिभूत ५. अधिदैव ६. अधियज्ञ ७. प्रयाणकाली योग्यांना होणारे तुझे स्मरण) एकसारखी कधी न ऐकलेली अशी आश्चर्यकारक आहेत. १९७. सहज विचार करून पाहिले तर या सात वाक्यांतील निरनिराळ्या प्रमेयांचा उलगडा वेगाने अवधान देऊन श्रवण केले असता त्या श्रवणाच्या बलाने कांही बोलता येईल (असे मला वाटले होते). १९८. पण देवा, हे तसे नव्हे. मी अक्षरांचा समुदाय पाहिला आणि (माझ्या) आश्चर्याच्या जीवाला आश्चर्य झाले. १९९. कानाच्या झरोक्यावाटे शब्दांचे किरण आत प्रवेश करतात न करतात तोच, माझे लक्ष चमत्काराने चकित झाले. २००. त्याचप्रमाणे अर्थाची मला इच्छा आहे. (ती इच्छा किती आहे) ते सांगतांना जो वेळ लागेल तितका वेळ देखील विलंब सहन होत नाही. म्हणून अहो देवा, आपण त्याचे निरूपण लवकर करावे. २०१. अशा रीतीने देवाने मागे काय सांगितले, याचा विचार करून व पुढे देव काय सांगतील त्या अभिप्रायावर दृष्टि ठेवून, त्याचप्रमाणे आपली इच्छाहि मध्ये शिरकावून, २०२. अर्जुनाची प्रश्न करण्याची ही चतुराई कशी आहे पहा ! तो भिडेची मर्यादा तर उल्लंघन करीत नाही, एऱ्हवी तो श्रीकृष्णाच्या अंतःकरणाला आलिंगन देण्यास प्रवृत्त झाला. २०३. अहो, श्रीगुरूला जेव्हां विचारावयाचे असेल त्या वेळी असे अवधान ठेवावे लागते; हे सर्व एक अर्जुनच जाणतो. २०४. आता त्या अर्जुनाचे खुबीदार प्रश्न करणे व त्यावर सर्वज्ञ श्रीकृष्ण परमात्म्याचे बोलणे. हे संजयास आवडल्यामुळे तो ते बोलणे कशा प्रेमाने सांगेल, २०५. ते सरळ मराठी भाषेत सांगितले जाईल; त्या निरूपणाकडे लक्ष द्यावे. जसे कानाच्या आधी दृष्टीचा उपयोग होतो. २०६. (तसे) बुद्धीच्या जिव्हेने शब्दांतील अर्थ न चाखता केवळ अक्षरांच्या शोभेने इंद्रिये जगतील (इंद्रियांचे समाधान होईल). २०७. अहो, असे पहा की, मालतीच्या कळ्या नाकाला खरोखर सुगंधाने चांगल्या वाटल्या, पण त्यांच्या वरच्या शोभेने डोळ्यांना आल्हाद वाटत नाही काय ? २०८. त्याप्रमाणे मराठी भाषेच्या सौंदर्याने इंद्रिये राज्य करतील व मग सिद्धांताच्या गावाला त्यांस चांगल्या तयारीने जाता येईल. २०९. जेथे शब्द नाहीसा होतो ते बोलणे अशा सुंदर रीतीने मी सांगेन, ते तुम्ही ऐका, असे निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात. २१०.

